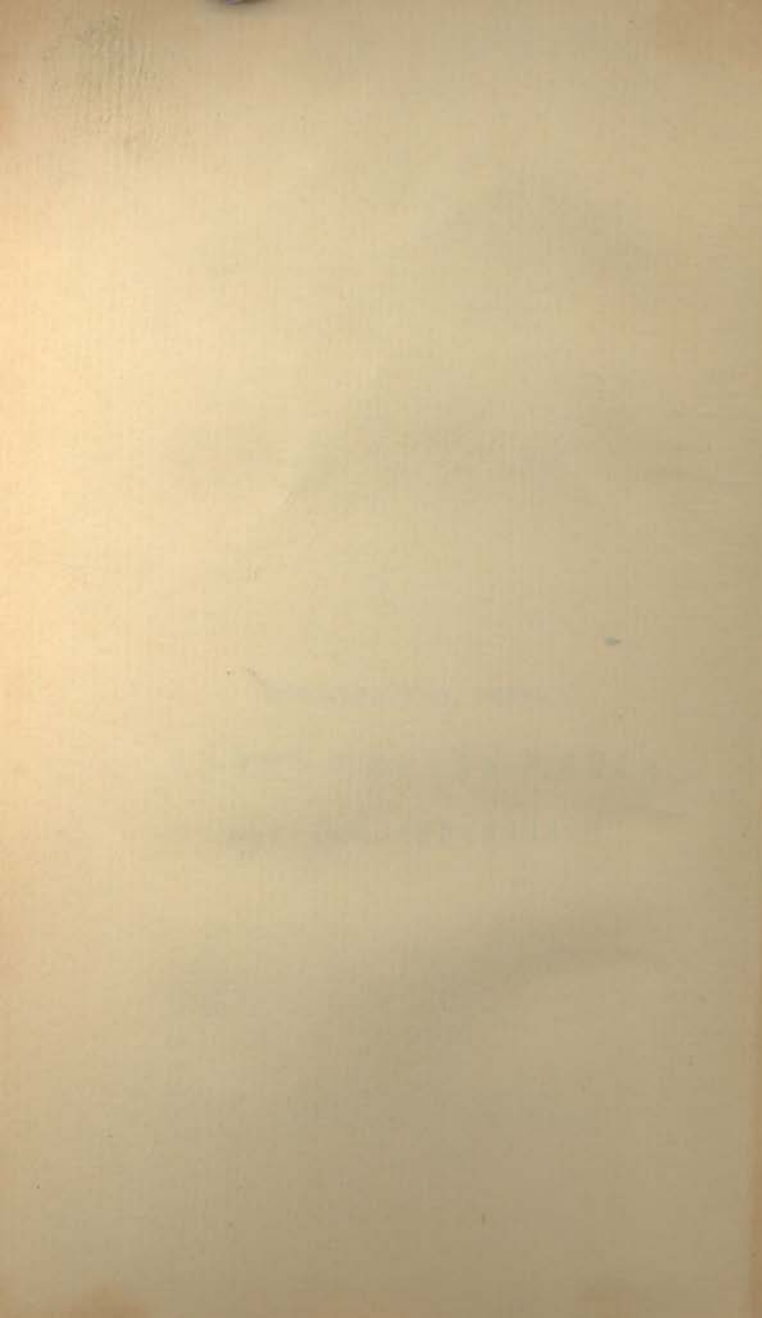


891.99.09

5-21

476666

1913 1892
1893



Ք Ն Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ք

Գ Ր Ո Յ Գ Ա Ի Թ Ի Ա Ն Յ Ա Ղ Թ Ի

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ



ՔՆՆՈՒԹԻՒՆԻՆԻՔ

ԳՐՈՅ ԴԱԻԹԻ ԱՆՅԱԴԹԻ



Վ. Ի. Ե. Ն. Ն. Ա.

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1893.

17 ամս 1893 թ. Երևան

ՔՆՆՈՒԹԻՒՆՔ

ԳՐՈՑ ԴԱԻԹԻ ԱՆՅԱՂԹԻ

Կ Ա Մ

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Յ Ա Ր Ի Ս Տ Ո Տ Է Լ Ի

Գ Ր Ե Յ

Փ Ր . Կ . Կ Ո Ն Ի Ր Ի Ր

Անդամ Ճեմարանի և Գառախու Համալսարանին
Օրսփորդի

1002
8243

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ե Ի

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Յ

Ա Ր Ի Ս Տ Ո Տ Է Լ Ի Ե Ա Ղ Ա Գ Ս Ա Ս Տ Ո Ւ Թ Ո Ց



Վ Ի Ե Ն Ն Ե

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1893.

23882-1h-2.

Ա Ձ Դ

Յաջորդ գրքոյկիս՝ զլիաւոր մասը ամբողջական թարգմանութիւն է այն աշխատասիրութեան զոր պարգեւեց զիտնական աշխարհի ծանօթ հայերէնագէտն Փրեդերիկոս Կոռն. Կոնիքիք, եւ որ իւր նպատակը դրած է հետազօտել այնպիսի երկ մ'որ հայ մատենագրութեան մէջ թէ ըստ նիւթոյն թէ եւ ըստ լեզուին ուրոյն տեղ մը կը գրաւէ: “Դաւթի Անյաղթի., անուամբ հասած շատ մը հիմաստասիրական գրութիւնք ստուգիւ արժանի էին ցննութեան թէ ինչ աստիճանի հաւատարմութեամբ պահած են նախնական յոյն ցնագիրը: Սակայն իրենց խորթ ու հելլենամոլ լեզուին պատճառաւ շատերուն լոկ արհամարհանաց նիւթ էին այն թարգմանութիւնք:

Հայագիտին գրութեան որպիսութիւնը կ'իմացուի նաեւ իւր վերնագրէն: Գրութիւնս մասն է “Օքսոնեան անտիպ գրութիւնք., անուամբ հրատարակուող ժողովածոյ մեծ ձեռնարկութեան, որուն նպատակն է Օքսֆորդի Պոտլեան եւ այլ մատենադարանաց ձեռագրաց մէջէն ի տյո հանել անտիպ ցնագիրներ, յիշատակարաններ, քաղուածքներ, ձեռագրաց համեմատութիւններ եւն: Այս ամէնը բաժնուած է չորս ծիւղի՝ Դասական, Սեմական, Արիական եւ Միջին ու Նոր: Առաջիկայ հրատարակութիւնս՝ իբրեւ Դասական ծիւղին Ա Հատորին 2 մասն՝ իրեն նպատակ դրած է Արիստոտէլի եւ Պորփիրի հիմաստասիրական գրութեանց հայերէն թարգմանութիւնը համեմատել ցնագրին հետ, ինչպէս կը վկայէ նաեւ խորագիրը. “Համեմատութիւն հայկական հին թարգմանութեանց յոյն ցնագրացն Արիստոտէլի Ստորագրութեանց, Յաղագս Մեկնութեան, Յաղագս

¹ Տես Հ ա ն դ ե ս Ա մ ս . 1893, Թ . 1, 2, 3, 5 եւ 6:

Աշխարհի, Յաղագս Առաքինութեանց եւ Մոլորութեանց, եւ Ներածութեան Պորփիրի:»,¹

Երևոյ թղթի վրայ տպուած այս ընտիր երկն բաժնուած է այլեւայլ մասանց: Ներածութենէ մ'ետքն ուր «Դաւթի Անյաղթի», ինչիցք լուծել ջանացած է հայագէտը, կու գան համեմատութիւնք հայ թարգմանութեանց ընդ յոյս քնագրին՝ Ստորոգութեանց (էջ 1—27.) եւ զրոցն՝ Յաղագս Մեկնութեան (էջ 28—50.) Յաղագս Աշխարհի (էջ 51—71.) Յաղագս Առաքինութեանց (էջ 72—75.) եւ Ներածութեան Պորփիրի (էջ 76—88.): Ինքնին կը հասկեցուի որ այս համեմատութիւնք ամենայն ճշգրտութեամբք եւ ինամով եղած են, որոնց մէջ հեղինակին նպատակն եղած է միշտ հայ քնագրին ընթերցմանէն որոնել գտնել այս յոյս քնագրին ընթերցում՝ զոր թարգմանիչն առջին ունէր: Խնամով նշանակուած են նաեւ հայոյն իմանգարեալ տեղերը: Այս համեմատութեամբք այժմ պայծառ գաղափար ունինք մեր տոյն թարգմանութեանց արժէքին նկատմամբ: — Գիրքս նուիրած է հեղինակն Պր. Արգար Յովհաննիսեանի եւ Յ. Դարեգին Վ. Զարք. Ի Վենետիոյ Մեծ. Հարց՝ «Իւր մտերիմ՝ հայ քարեկամաց», քննալեով «Իրենց ՚ին մատենագրութեան այս ուսումնասիրութիւնը:»,

Համեմատութեանց կը յաջորդեն երկու յաւելուածք, որոնց առաջինն է Փաւիայի հայ ձեռագրին տարբերութեանց ցանկ մը (էջ 89—106:) Ամէնէն կարեւորն է երկրորդ յաւելուածը (էջ 109—183), ուր հրատարակած է հայագէտն Արիստոտէլի «Ստորոգութեանց», եւ անոր «Յաղագս Մեկնութեան», զրոց հայերէն քնագրին: Այնպիսի ճշգրիտ եւ մանրանոց ինամովք եղած է այս հրատարակութիւնս՝ որ պէտք է յանձնարարել զայն իբր օրինակ ճշդութեան հրատարակման քնագրաց, որմէ դժբախտաբար զուրկ են մեր մատենագրաց մեծագոյն մասին հրատարակութիւնք: Հայագէտն մինչեւ անգամ ձեռագրաց շեշտն, սուրն ու

¹ Anecdota Oxoniensia, Clas. Ser. I, part VI. A collation with the ancient arm. Versions of the Greek text of Aristotle's Categories, etc. by Fred. Corn. Conybeare. Oxford, 1892, 4^o XXVIII 184 pp.

բութը ճշգրտիւ պահել ուզած է: Հրատարակութեանս հիմն է Փաւիայի ձեռագիրը (Cod. Ticinus), որուն հետ համեմատած է հրատարակիչն երկու ձեռագիր Երուսաղէմի (թ. 1291 եւ 401), երկու՝ Փարիզի (թիւ 95 եւ 106), վենետիոյ 1833ին տպագրութիւնն եւ այլ օրինակաց տարբերութիւնքն, եւ Պորփիրի Ներածութեան Մատրասի տպագրութիւնն 1793ին: Գրքին ծակտին դրուած է նաեւ շատ յաջող ճշգրտապատկեր մը հայերէն ձեռագրին, որ մարտը բոլորգիր գրչութիւն մըն է՝ շրագիր եզրագրութիւններով: Հեղինակն իւր գրոց վրայ կարեւոր տեղեկութիւնքն արդէն տուած է Ներածութեան մէջ, զոր ամբողջովին կը ներկայացընենք ընթերցողաց թարգմանութեամբ: Բնագիրն պարզ «նախաբան» (Prolegomena) վերնագիրը կը կրէ:

Հեղինակիս գործքին այս «նախաբանն», թարգմանուեցաւ նաեւ արեւելեան Հայոց քարքառով Արժ. Մեսրոբ Արեղայ Տէր-Մովսէսիանցի ձեռոք, եւ լոյս տեսաւ «Արարատի», մէջ:¹

Մեր թարգմանութեան վերջը կցուած է յաւելուած մ'ալ Արիստոտէլիանուն կրող «Յաղագս Աստուծոյ», ճատին հրատարակութիւնն հնագոյն ձեռագրէ մը, զոր հայազէտը խաւրած է մեզ ի հրատարակութիւն:²

Հ. Յ. Տ.

¹ «Արարատ», 1893 (վաղարշապատ տպ. էջմ.) Թ. 1, 2 եւ 3:

² Տես «Հանգիւս Ամս. 1893, Թ. 8, ուր վենետիոյ ձեռագրին համեմատութիւնք կը պակսին:

Ք Ն Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ք

Գ Ր Ո Ց Դ Ա Ի Թ Ի Ա Ն Յ Ա Ղ Թ Ի

Կ Ա Մ

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ո Ի Թ Ե Ա Ն Ց Ա Ր Ի Ս Տ Ո Տ Է Լ Ի

§ 1. Յաջորդ գործքն համեմատութիւն մըն է հայկական հին թարգմանութեանց հետ՝ հետեւեալ գրութեանց.

ա) Ճառք Արիստոտէլի Յաղագս Տասն Ստորոգութեանց եւ Յաղագս Մեկնութեան: Մեր գործածած յունարէն բնագիրն է Վայցի (Waitz) հրատարակածն, եւ մեր ամէն կոչմունքն ի վկայութիւն յունական ձեռագիրներէն՝ յեցեալ են սոյն հրատարակչին ձեռագրաց համեմատութեան վրայ (apparatus criticus):

բ) Սուտ-Արիստոտէլեան Ճառք Յաղագս Աշխարհի եւ Յաղագս Առաքինութեանց: Մեր գործածած այս մասին յունարէն բնագիրն է Պէքքէրի (Bekker) հրատարակածն, այնպէս՝ ինչպէս տպուած է Արիստոտէլի գործոց Պէրլինեան հրատարակութեան մէջ:

գ) Ներածութիւն Պորփիրի: Ասոր համար գործածեցինք Ատոլփոս Պուսսէի (A. Busse)

Տրատարակած յոյն բնագիրն՝ որ լոյս տեսած է ի Պերլին, եւ մեր յոյն ձեռագիրներէն ըրած կոչմունքն յեցեալ են սոյն գիտնականին ըրած ձեռագրաց համեմատութեան վրայ:

Պէտք է միտ դնել որ Ստորոգութեանց եւ Յաղագս Մեկնութեան ճառերուն մեր այս համեմատութիւնն երկու մասով տպուած է, մէկը՝ բուն համեմատութեան մէջ, միւս մասը՝ ասոր կցուած մէկ յաւելուածին մէջ. այնպէս որ երկուքն ալ աչքէ անցընելու է այն ընթերցողն որ հետամուտ է գիտնալ թէ մասնաւոր տեղոց մը համար ի՞նչ ընթերցուած կը պարունակէ հայ թարգմանութիւնը: Այս անյարմար կարգաւորման պատճառն այն է որ երբ բուն համեմատութիւնն արդէն տպուած լինցած էր, ըստ բախտի հանգիպեցայ հայ թարգմանութեան ձեռագրի մ'որ շատ աւելի ընտիր էր քան այն ամէնն զոր կրցած էի գործածել բուն համեմատութիւնը պատրաստելու համար: Աւստի ուրիշ միջոց չմնաց ինձի, բայց եթէ յաւելուածի մը մէջ կցել այն ամէն քննադատական արգասիքներն՝ որ այս հայերէն ընտրելագոյն ձեռագրին բաղդատութենէն քաղած էի: Թէեւ այսպէսով բուն համեմատութեան մէջ տպուած հետեւութիւնքն կանխաժաման են, բայց յուսամ թէ կը զերծանիմ՝ աղբիւրներն անտես ընելու եւ հապճեպ աճապարանաց մեղադրութենէն: Վասն զի բուն համեմատութիւնս յօրինելու համար՝ որ ներկայ տպագրութեանս 1—50 էջերը կը գրաւէ, չչատացայ հայ թարգմանութեան վննետկոյ

հրատարակութեամբն, — որ յեցեալ է Վենետիոյ Ս. Վազարու մատենադարանին ձեռագրաց վրայ, — այլ նաեւ խնամով համեմատեցի Փարիզի Ազգային Մատենադարանին (Bibliothèque nationale) եւ Երուսաղէմայ Հայոց Պատրիարքութեան Գրատան մէջ պահուած լաւագոյն ձեռագիրներն, եւ նաեւ համոզուեցայ որ Էջմիածնի Վանաց Մատենադարանի ձեռագիրքն ալ չեն յաւելուր բան մ'այն աղբիւրներուն վրայ, զորոնք գործածած էի: Անխատես չէի կրնար ըլլալ որ այս ամենէն ետքն ալ ի Փաւիա պիտի գտնէի հեղինակիս մէկ ձեռագիր օրինակն, որ միակն է հնութեան, ճոխութեան եւ մատենագրական արժէքին կողմանէ:

§ 2. Այսպիսի համեմատութեան մը ինչպիսի է յաջորդն, յարգը կախուած է երեք պայմաններու կատարուելէն.

ա) Թարգմանութիւնը պէտք է հին ըլլալ:

բ) Պէտք է որ այն թարգմանութիւնն բառական ըլլայ, այնպէս որ արդեամբք անդրադարձ ցոլացընէ այն յոյն բնագիրն՝ որմէ թարգմանուած է:

գ) Պէտք է որ այն թարգմանութեան անխառն օրինակ մ'ունենանք, այսինքն՝ այնպիսի օրինակ մ'որ ընդօրինակողներու աղաւաղմունքներէն զերծ ըլլայ եւ իւր վկայութեան յարգը շնուազի՝ իւր յետնագոյն ժամանակի մէջ կրած խմբագրութեամբք:

Արդ այստեղ այլեւայլ յոյն բնագրաց հետ համեմատուած հայ թարգմանութիւնքն ո՛չ

մէկ ձեռքէ են եւ ո՛չ նոյն ժամանակի, եւ ո՛չ նոյն ճոխութիւնն ունին: Մանաւանդ թէ հետազօտելով զանոնք այն վերը նշանակած երեք պայմաններուն նկատմամբ, որոնցմով իրենց վկայութեան արժէքը կ'որոշուի, ասոնք այն երեք խմբերու կը վերաբերին՝ որոնց զասոնք վերը բաժնեցի: Մեր այս ներկայ Նախարանութեան մէջ իւրաքանչիւր խումբն պիտի քննուի, որպէս զի տեսնենք թէ ի՛նչպէս կը ընու այն՝ այս այլեւայլ պայմանները:

§ 3. Սորոքոթիւնէ եւ Յաղափս Մեկնութիւն: Այս թարգմանութեան ժամանակին ու ունեցած ճոխութեան նկատմամբ՝ երեք տեսակ ցուցում կայ, որ են

ա) Ոճ ու այլ ներքին ապացոյցք:

բ) Բուն իսկ ձեռագրաց մէջ եղած ստորագրութիւնք:

գ) Վկայութիւնք հին մատենագրաց եւ պատմական աւանդութիւն:

Այն ոճն՝ որով գրուած է այս թարգմանութիւնն, է աներկբայ հայ գրականութեան առաջին կամ ոսկեղէն դարու ոճն, որ յընդհանուրն կը համընթանայ Հինգերորդ դարուն հետ: Այս դարու մէջ թարգմանուեցան ի հայերէն Եօթանասնից գիրքն, ինչպէս նաեւ այն յունական Հարց գրութիւնքն՝ որ այն ժամանակ ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ ժողովրդական էին: «Ստորոգութեանց» եւ «Յաղափս Մեկնութեան» գրոց թարգմանութիւնն յունամոլ ոճով գրուած են, ինչպէս նաեւ Գիտնիսիոսի Թրակացւոյ քերական

նութեան հայերէն փոխադրութիւնը, արդեամբք
 ալ գրեթէ աւելի յունարէն է հայերէն բառե-
 րով: Ոչ միայն ամէն մէկ բառն, այլ նոյն իսկ
 բարդ բառի մը առանձին մասերն ստրկական
 ճշգուծեամբ թարգմանուած են: Նոյն ժամա-
 նակ եղած այլ թարգմանութիւնք Ս. Գրոց եւ
 յունական Ս. Հարց՝ աւելի լաւագոյն ոճով են.
 արդեամբք ալ հայերէն Ս. Գիրքն զուտ գրաւոր
 տեսակէտով կը համարուի նոյն աստիճանն ու-
 նենալ, զոր ունին մեր իսկ (այսինքն՝ անգղիական
 լեզուի) կամ Ղուտերի թարգմանութիւնքը:
 Այժմ՝ ինգիր կը յառնէ թէ ինչո՞ւ արդեօք
 ե գարու հայ թարգմանիչք, որ անկախ ու ան-
 խառն հայալեզու ոճ մ'ունէին, Արիստոտէլի
 այս ճառերն այսպէս ստրկօրէն թարգմանած են:
 Քանի մը հայազգի քննադատք կ'առարկեն թէ
 թարգմանութեան այս յունամոլ ոճն իրենց
 հելլենական կրթութեան յետնագոյն ժամանակի
 արգասիքն է, ուստի եւ Արիստոտէլի թարգ-
 մանութեանց ժամանակն այս պատճառաւ կը
 դնեն Ն գարու բուն վերջերն կամ Չ գարու
 սկիզբն: Սակայն ես այս ցուցման մէջ ստիպիչ
 ապացոյց մը չեմ տեսներ: Ընդհակառակն պէտք
 ենք նկատել որ անկախ ոճն աւելի ուշ ժամանակի
 զարգացումն ըլլալու է այս երկու ոճերու մէջ.
 զուտ գրական պատճառներով աւելի միտեալ
 պիտի ըլլայի այս թարգմանութիւնքն վերագրել
 Պրոյերեսիոսի ժամանակին, Աթէնքի մէջ ճար-
 տարխօսութեան այս հայ ուսուցչին, որ մեզ
 այնչափ ընտելացած է Նւնապիոսի պատմածներէն:

§ 4. Երկրորդ ապացոյցն այժմ պիտի տեսնենք: Ամէն ձեռագրաց մէջ, բաց ի նորագոյն սակաւ ձեռագրերէ, Արիստոտէլի բնագիրն առանձինն եւ անընդհատ չենք գտներ, այլ բաժիններու բաժնուած, որոնց կցուած կ'ըլլայ յատուկ մեկնութիւն մը: Արդ հետեւեալ խնդիրքս կը ծագին: Որո՞ն է այս մեկնութիւնն որ պահուած է հայերէնին մէջ: Թարգմանութիւնն է այն յոյն բնագրի մը: Եւ եթէ այո, արդեօք միեւնոյն ձեռքէ եւ նոյն ժամանակ թարգմանուած են բնագիրն ու մեկնութիւնը:

§ 5. 'Նկատելով մի միայն ոճն' կրնանք թէ՛ բնագրին եւ թէ՛ մեկնութեան թարգմանութիւնն միեւնոյն անձին տալ: Այս երկուքին մէջ եղած լեզուի դոյզն տարբերութիւնքն կրնան մեկնուիլ այնու որ մին Արիստոտէլի յունարէն բնագիրը կը դնէ մեր առջեւ փոխադրուած, եւ միւսը՝ Արիստոտէլէն առնուազն եօթը դար կրտսերագոյն յունարէն բնագիր մը: Բաց աստի նաեւ հայերէն լեզուաւ մեկնութեանս մէջ յառաջ բերուած բնագրի վկայութիւնք բոլորովին կը միաբանին բնագրին հայ թարգմանութեան հետ, իսկ ուր որ դոյզն տարբերութիւն կայ, կրնանք ենթադրել թէ յոյն մեկնիչն արդէն այն տեղ բոլորովին ճշգրիտ կոչումն չէր ըրած իւր յոյն բնագրէն: Արդեամբք հայ բնագրին եւ հայ մեկնութեան մէջ այնչափ ընդհանուր համաձայնութիւն կայ, որ դիւրին չէ ըմբռնել թէ ասոնք այլեւայլ ժամանակ եւ այլեւայլ անձինքներէ թարգմանուած ըլլան:

§ 6. Սակայն այս կարծեաց մէջ դժուարութիւնք ալ կան: Օրինակի համար Յաղագս Մեկնութեան գրոց մէջ՝ էջ 16a, 27 տեղը «ոչ ինչ է» խօսքէն ետեւ ամէն հայ ձեռագիրք, ի բաց առեալ Cod. Ticinus ձեռագիրքը, սա խօսքերը կ'աւելցընեն՝ «Թէպէտ են ըստ բնութեան ձայնք ընդ գրով անկեալ, սակայն անուանք ոչ»: Արդ այս բառերն անշուշտ չկային յոյն բնագրին մէջ, վասն զի յոյն ձեռագիրք չունին այսպէս բան եւ նաեւ Փաւլոսի հայերէն ձեռագիրքը չունի այս ընթերցուածը: Սակայն միւս կողմանէ կ'երեւայ թէ մեկնութիւնն այս խօսքերը կը բովանդակէ, վասն զի հոն այսպէս կը կարգանք. «Զի ըստ շարագրութեան զանուանսն, այլ ոչ ըստ բնութեան կամի գոլ բազումս. յաղագս այսորիկ յառաջագոյն ասացաւ: Յիշէ սակայն եւ աստանօր զձայնս ոմանս լեալս՝ եւ ընդ գրով անկեալս, այլ սակայն ոչ եւս անուանս:» Այս խօսքը կրնանք այսպէս թարգմանել՝ ὅτι κατὰ συνηχῆχην են: * Եւ այս կտորը կը գտնուի ամէն հայ ձեռագրաց մէջ՝ նաեւ Փաւլոսի ձեռագիրն ի միասին առեալ:

* Այստեղ հեղինակն հայ քննազրին յունարէն թարգմանութիւնը կը դնէ ամբողջովին, զոր դնելն աւելորդ էր հայ ընթերցողին համար: Նախ քիչ մը վերը եղած կոչմանը հեղինակը յունարէն դրած էր, իսկ մենք հայերէնն դրինք: Այսպէս ըրած ենք ուրիշ տեղեր ալ: Սոյն տեղ յիշուած կոչման թիւն (16a, 27) ըստ իւր հրատարակութեանն է, որ գրքին վերջն դրուած է. իսկ վննետեղյ տպագրութեան մէջ (տպ. 1833) էջ 498, 23:

Սակայն չի կրնար այս կտորն իբրև ապացոյց բերուիլ որ հայերէն բնագիրն ու մեկնութիւնն իրարմէ անկախ թարգմանուած են: Թէ այս կտորը մեկնութենէն առնելով սպրդած մտած է նաև Արիստոտէլի քանի մը հայ ձեռագիր բնագրաց մէջ, յայտնի բան է անկէ որ նոյնը չի գտնուիր Cod. Ticinus ձեռագրին մէջ. եւ ոչ ալ նոյն իսկ մեկնութիւնն անհրաժեշտ կը պահանջէ բնագիր մ'որուն մէջ այս բառերը գտնուին: Եթէ նաև այսպէս իսկ ըլլար, այս անմիաբանութիւնը յառաջ եկած ըլլալու է բնագրին ու մեկնութեան կրկին յունարէն սկզբնագիր ըլլալէն:

§ 7. Ընդունելով ուրեմն որ բնագրին թարգմանութիւնը ժամանակակից է մեկնութեան թարգմանութեան, կրնանք վերջնոյս ժամանակն ու ճոխութիւնը որոշել: Ստորոգութեանց եւ Յաղագս Մեկնութեան գրոց այս հայերէն մեկնութեանց մէջ զարմանալի եղանակաւ շատ քիչ կուտաններ կան՝ անոնց յոյն սկզբնագրին յօրինման ժամանակն որոշելու համար: Սակայն թարգմանութեան ժամանակին համար նշան մը կը գտնուի, զոր ցուցուց ինձ իմ բարեկամս Պարոնեան Վրդ. ի Մանչեսթրը: Մեկնութեան մէջ Վարդան անուն անձ մը կը յիշուի իբր օրինակ քաջութեան. այսպէս յիշուած Վարդան անունն ուրիշի մը դժուարաւ կրնայ ըլլալ, բաց միայն այն զօրավարին՝ որ Պարսից գէմ՝ մղած ճակատամարտին մէջ ինկաւ՝ 451ին Յ. Ք: Ուրեմն եթէ այս անունն ընդմիջարկեալ

յաւելուած չէ, հայերէն մեկնութիւնն եւ անոր հետ կապուած բնագրին թարգմանութիւնը չենք կրնար Ե դարու կիսէն աւելի կանուխ դնել:

§ 8. Այժմ՝ կ'անցնինք հայերէն ձեռագրաց միջի ստորագրութեանց ապացուցին: Այս մասին շատ ծանրակշռութիւն դնել չենք կրնար. վասն զի թէեւ ամէն կրտսերագոյն ձեռագրաց մէջ կ'աւանդուի որ այս ճառերն թարգմանած ու մեկնարանած է « մեծ եւ անյաղթ փիլիսոփայն Գաւթիթ », սակայն Փաւիայի ձեռագիրն՝ որ ճոխութեան կողմանէ քան զամէնը շատ գերազանց է, այսպիսի տեղեկութիւն մը չունի: Այս ձեռագրին մէջ բնագիրն ու մեկնութիւնը պարզապէս սա վերնագիրն ունին « Ստորագրութիւնք Արիստոտէլի. » եւ Ստորագրութիւններէն ետքը կուգայ՝ առանց դատարկ տեղ մը թողուլու եւ առանց որեւիցէ տիտղոսի մը՝ « Յաղագս Մեկնութեան » գրոց թարգմանութիւնն ու անոր մեկնութիւնը: Այս ձեռագրին լռութենէն կրնանք մակարբերել որ այս թարգմանութիւնքս եւ մեկնութիւնն Գաւթիթ « մեծ եւ անյաղթ փիլիսոփային » վերագրելը համեմատաբար ուշ ժամանակի առասպել մըն է. եւ մեր այս մակարբերութիւնն ստուգութեան կը հասնի, երբ հայերէն այսպէս ըսուած Գաւթի մեկնութիւնը համեմատենք այն մեկնութեանց հետ, որ յունարէն ձեռագրաց մէջ ἀπὸ φωνῆς Δαβίδ (« Ի յայնէ Գաւթի ») տիտղոսը կը կրեն: Գաւթի անուամբ այս յունարէն մեկնութիւնք՝ գոնէ որչափ որ ի վկայութիւն կու-

չուած կը գտնենք Արիստոտէլի Պերլինի Տրատարակութեան չորրորդ հատորին մէջ, բորբոքվին անճանաչելի են Ստորագութեանց եւ Յաղագս Մեկնութեան գրոց հայերէն այս մեկնութեան մէջ :

§ 9. Այս հետեւութիւնը կը հաստատուի հին հայ գրչաց վկայութեանց եւ ակնարկութեանց ցուցմամբն :

Հայկական միայն կրտսերագոյն աւանգութիւնք, ինչպէս նաեւ միայն կրտսերագոյն ձեւագրաց վերնագրութիւնք են, որ Գաւթի Անյաղթի կ'ընծայեն այս մեկնութիւնքն եւ թարգմանութիւնք Ստորագութեանց եւ Յաղագս Մեկնութեան գրոց: Նոյնը կրնանք ըսել նաեւ յաջորդ գրութեանց եւ թարգմանութեանց վերջին երկուքին համար ալ, որ հայերէնին մէջ կը գտնուին՝ Գաւթի Անյաղթի ընծայուած :

ա) Սահմանք Իմաստասիրութեան ընդդէմ Պիրոհոնի (Pyrrhon): Այս գործքը կը գտնուի յունարէնին մէջ սա վերնագրով՝ Τὰ προλεγόμενα τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ φωνῆς Δαβίδ τοῦ θεοφιλεστάτου καὶ θεόφρονος φιλοσόφου.¹ (Նախարանութիւնք Իմաստասիրութեան ի ձայնէն Գաւթի՝ փիլիսոփայի աստուածասիրի եւ առաքինւոյ):

բ) Թարգմանութիւն Ներածութեան Պորփիրի, եւ ասոր վրայ մեկնութիւն մ'ի Գաւթէ:

գ) Ընդարձակ հատակոտոր մը մեկնութեան

¹ Տես Արիստոտէլի Պերլինեան Տրատարակութիւն, Հար. Գ. եւ Cramerի Anecdota Parisiensia.

Արխատտէլի Վերլուծութեանց: Այս թարգմանութիւնն ալ եղած է յունարէն մեկնութենէ մ'որ՝ որչափ կ'երեւայ, նոյն Գաւթէն գրուած էր Գ. կամ Ե. դարու մէջ:

բ) Թարգմանութիւն Գիոնիսիոսի Թրակացւոյ Հանդերձ մեկնութեամբ: Կ'երեւայ թէ նոյն ձևով թարգմանած է զայս, որ թարգմանեց նաև զՍտորոգութիւնքն և Յաղագս Մեկնութեան գործն:

է) Թարգմանութիւն Արխատտէլի անուամբ յորջորջուած «Յաղագս աշխարհի» և «Յաղագս Առաքինութեանց» գործոց:

§ 10. Աւթերորդ դարու առաջին մասին մէջ կ'երեւայ թէ Ստեփանոս Միւնեցի՝ մեկնութիւն մը գրած էր Գիոնիսիոսի քերականութեան վրայ, և թէ այն մտօք չառնունք վկայութիւնը թէ ինքը թարգմանած ըլլայ քերականութիւնը, որ սակայն անկարելի կ'երեւայ: Այս միւնեցոյն հեղինակին քով քացորոշ յիշատակութիւն մը կայ Գաւթի Սահմանաց²: Այս տեղն է այսպէս. «Արդ թէ զինչ է բնութիւնս մեր, յատկապէս ուսաք ի Գաւթայ եռամեծէ, այն՝ որ ընդդէմ Ակադեմացն և Պիւսոհոնացեացն դիմակայէ քաջապէս, որք ջանային և զծանել զգոյութիւն իմաստութեան:»

Գարձեալ վերը յիշուած շատ մը թարգ-

¹ Հ. Գար. Վ. Զարբ. Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց նախնեաց (Գ—Ժ. Գ. դար:) Վ. Ենեա. 1889. էջ 395:

² Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Գ—Ժ. Գ. դար:) Վ. Ենեա. 1886. էջ 301:

մանութեանց ակնարկութիւններու կը հանդիպինք ժԱ դարու առաջին կիսուն՝ Գր. Մագիստրոսի թղթակցութեանց մէջ, այնպիսի ակնարկութիւններ՝ որ կը ցուցնեն թէ ասոնք ամէնն ալ այն ժամանակ Հայոց աշխարհին մէջ կը շրջէին: Այս Գր. Մագիստրոս այն է որ Կոստանդին Մոնոմախոսի ձեռքէն առաւ Միջագետաց Գուքս տիտղոսը, եւ մեռաւ 1058ին: Ինքն այս գրութիւնքը կը յիշէ բաւական հետաքրքրական նամակի մը մէջ, որ ուղղուած է Բարսեղ եւ Եղիշէ երկու աշակերտաց, եւ որ արժանի է հոս երկարօրէն ի մէջ բերելու, եւ է այսպէս. «Այլ լուայ եթէ Աստուծոյ փոխանդ մեր տուեալ է ձեզ Արիստոտէլ, կամիք թէ առաքէք դա մեզ: Քանզի նախ պարտ է զքերականութիւնն հանդերձ թարգմանութեամբն ուսանել տիրապէս մակստացականութեամբ, եւ զինի այսր հռետորականն երիւք հանդիսիւքն անսխալ արոհութեամբ: Եւ ապա զՄահմանողացն պարունակել եւ զՊղատոնական եւ Արիստոտելական, եւ դարձեալ պիթագորական կարականակերտութեանն բացօրոշմանց եւ դատողութեանց: Նախուստ քան զայսոսիկ կըթեցելովք ներկուռ վերծանութեամբ զհին եւ զնոր կտակարանս, եւ առասպելարանութիւնս ի բազում եւ զանազան տեղիս զեղեալս, զոր քննութեամբ արտայայտել հաւանիմք, եւ ի խոյղ ելանել ջերմագոյն եւ քաջողջական խոհականութեամբ եւ արամաբանական հատուածոց՝ հոմերական եւ պղատոնական նախասականին, եւ այլոցն բոլոր արուես-

տից եւ մատենից. զի յամենայնի իմաստասէրն խոստովան լիցի զգիտութիւն եւ ուրացեալ զանգիտութիւն, մանաւանդ ըստ կարողութեան քառիցն արուեստից՝ թուական, երաժշտական, երկրաչափական, աստեղաբաշխական. այսոցիկ հետեւել բաւական է այս. իսկ (եթէ) Արիստոտէլի հաւաքմունքդ այն է որ ասացեալն է՝ «Յաղագս երկնային մարմնոցն եւ զնդատեսս[ակ]ութիւն երկրի. » կամ «Յաղագս Օրէնսդրութեան կենցաղոյս, » յորս յիշատակէ եւ զորակութեանց քակտումն եւ զախտիցն բաժանմունսն, զոր անուանեն՝ խորհրդական, առաքեալ այսր զդա: Ապա եթէ միայն Պորփիրի Առասութիւնքն իցէ՝ բացորոշեալ ի խնդրոյ Քուսաւորին՝ հնգիցն ստորագութեանցն, որք են այսոքիկ՝ սեռ, տեսակ, տարբերութիւն, յատուկ եւ պատահումն. կամ թէ ութիցն, որք են՝ գիտաւորութիւն, պիտանացուն, պատճառ, մակագրութիւն, կարգն, վարդապետական եղանակն, թէ առ ինչ մասն տարբերումն կամ զիւրն՝ Ստագիրացւոյն՝ գոյացութիւն, որակ, քանակ, ուր, երբ, կալ, ունել, առնել, կրել. — այսոքիկ ոչ են մեզ ըզձալի ի հեռաստանէ զսոսա խնդրել. քանզի արամագրութիւնքս այս վաղ ուրեմն պատահեացմեզ՝ մինչ տակաւին պատանեակ եղելոյ: »

Այս նամակը կը գտնուի այս հեղինակին նամակաց հաւաքածոյ մէկ ձեռագրին մէջ որ կը պահուի Միւնխէնի մատենադարանին մէջ. (Cod. Arm. 4.) Նոյն ձեռագրին 39երորդ էջին վրայ՝ Գրիգոր կը յիշէ «Աթենական ստորագութիւնք »

որով անշուշտ Ստագիրացւոյնը կը հասկընայ. յէջն 235՝ կը յիշէ Ներածութիւնն, եւ յէջն 45՝ ի վկայութիւն կը կոչէ Գաւթի Սահմանք գրութիւնը: Տարակոյս չի կրնար ըլլալ որ այս մատենագրին ակնարկութիւնքն այս ճաներուն հայերէն թարգմանութեանց ուղղեալ են եւ ոչ թէ անոնց յոյն բնագրին: Նշանակալիցն այն է որ Արիստոտէլի թարգմանութեանց հետ միասին յիշատակութիւն չէ ըրած Գաւթի Անյաղթի: Նշն ձեռագրին 186 էջին մէջ կը յիշէ թէ գտած է հին հայերէն թարգմանութիւն մը՝ «Ողիմպիոզորոսի, զոր յիշէ Գաւթի»¹ եւ Միւնխէնի նոյն ձեռագրին 209 էջին վրայ կ'երեւայ թէ ակնարկութիւն կ'ընէ Գաւթի այնպիսի տեղ մը, ուր կը պաշտպանէ Իմաստասիրութիւն գրող հայ մատենագրաց այն պահանջմունք որ անկախ խորհող համարուին եւ ոչ լոկ թարգմանիչք յունական գրոց: Տեսնեք նաեւ որ Ստեփանոս Միւնեցի երեք դար յառաջ Գաւթի կ'ընծայէ Սահմանքն: Պնդեցիք նաեւ այն իրողութեան վրայ որ Փաւիայի ձեռագիրը չի յիշեր Գաւթի մ'իբր թարգմանիչ կամ մեկնիչ: Ասկէ կրնանք հետեւցընել որ Ստորագութեանց եւ Յաղագս Մեկնութեան գրոց թարգմանութիւնքն եւ անոնց մեկնութիւնք ԺԱ դարէն յառաջ ծանօթ չէին իբր Գաւթի գործ:

§ 11. Ո՞վ է այս Գաւթի, որուն անունը կը կրեն Իմաստասիրութեան Սահմանքն

¹ Այսինքն է Գաւթի Սահմանաց մէջ. տես սպ. վէնեա. էջ 143 եւ 164:

(Prolegomena Philosophiae) եւ Ներածութեան մեկնութիւնը՝ թէ՛ յոյն եւ թէ՛ հայ բնագրաց մէջ հաւասարապէս: Ի՞նչ ազգէ էր: Ե՞րբ ապրեցաւ եւ ո՞ւր:

Այս խնդրոց մասամբ պատասխանը գտած կը կարծէ Վալենդին Ռոզէ (Valentine Rose) գիտնականն յունարէն ձեռագրի մը Ս. Գաւթի Թեսաղոնիկեցւոյ մէկ կենսագրութեան մէջ, զոր Բրուսիական կառավարութիւնը գնեց Պլէնհայմի (Blenheim) գրատնէն, եւ այժմ՝ ի Պերլին է: Ռոզէի 1887ին ի Պերլին հրատարակած այս ճանէն կ'իմանանք որ Գաւթի սուրբ եւ անապատական անձն մըն էր, հրաշագործ. որ ծերացեալ եկաւ Բիւզանդիոն, եւ տեսակցութիւն ունեցաւ ինքնակալ կայսեր եւ կայսրուհւոյն հետ, որոց վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ իւր տարիքն ու սրբութիւնը: Նման պատմութիւն մ'ալ կը պատմեն բնիկ հայ պատմագիրք հայազգի իմաստասիրի մը վրայ¹: Ասոնցմէ կ'իմանանք որ Գաւթի իւր ուսմունքն յԱթէնս աւարտելէն ետեւ՝ Բիւզանդիոնի արքունիքը կ'երթայ, եւ ինքնակալին ներկայութեամբ հեթանոս իմաստասէրները կը յաղթահարէ: Սակայն այս յոյն սուրբին ամէնէն հետաքրքրական կէտն նոյն իսկ այն է որ հայազգի մըն էր հաւանականաբար՝ նոյն իսկ ըստ յունական տեղեկութեանց: Այսպէս Ռոզէ կը բերէ ի վկայութիւն զՅովհաննէս Մոսքի

¹ Տես այս նկատմամբ պատմուածն ի գիրք Հ. Գար. Վ. Զարբ. (Հայկական Հին Գպրութեան Պատմութիւն տպ. Վենետ.) էջ 299:

(Moschi) առ այն՝ թէ այս Գաւիթս ծննդեամբ ի Միջագետաց էր, եւ Ղասիլ կայսեր Յայսմաւուրքին մէջ Յունիս ամսոյն մէկ օրը նուիրուած է ի յիշատակ «Սրբոյ Հօրն մերոյ Գաւթի Թեասաղոնիկեցւոյ, որ եկն յԱրեւելից:» Սակայն յոյն այս տեղեկութիւնք չեն յիշեր ամենեւին որ Գաւիթ իմաստասիրականաց Հետամուտ եղած ըլլայ, մինչդեռ Հայ աւանդութիւնք այս վերջինս կ'աւանդեն առաւելապէս, եւ Ռոզէ կը մակաբերէ որ ծերացեալն Գաւիթ Հեթանոսական իմաստասիրութեան զգայական Հետապնդութիւնը լքած՝ ինք զինքը տուած է քրիստոնէական ճգնութեան անձնուրաց կենաց:

§ 12. Աւելի վստահելի պատասխան մը կու տայ ձեռագիր ճառ մ'որ Էջմիածին կը պահուի եւ «Գիրք Էական» կը կոչուի: Չեռագիրն Հին գրքի մը յիշատակարանը յառաջ կը բերէ՝ որմէ ինքն օրինակուած էր, այսպէս*.

* Հեղինակն այս յիշատակարանին նայելն քննագիրը չէ դրած, այլ միայն անգղիերէն թարգմանութիւնը: Մայր Յուցակի մէջ ալ չգտնելով այսպիսի յիշատակարան մը՝ ստիպուեցանք անգղիերէն քննարէն աշխարհաբար թարգմանել յիշատակարանս: Այսպիսի նանգամանաց մէջ յայտնի է որ բուն յիշատակարանին եւ մեր այստեղ թարգմանաբար դրածին մէջ մեծ տարբերութիւնք կրնան ըլլալ: Սակայն բարեբախտաբար այն նազոյն յիշատակարանը նրատարակած կը գտնենք «Նոր-Դար», թերթին մէջ (1890, Թ. 133, էջ 2, սիւն 4, եւ) Այստեղ Պր. Յ. Դասպար իւր Օձոնի մէջ գտած ուրիշ ձեռագրաց հետ գտած կ'ըսէ, «21 թերթից բաղկացած մի տետրակ» սոյն այս վիճարանութեան, եւ կը դնէ յիշատակարանն այսպէս՝ «Յետ քազում ժամանա-

եւ Պաւղոս եւ Աբրահամ գրեցին ճառեր լի ոչ-
 աղքատ խորհուրդներով, եւ երկար ժամանակէ
 ետքն գրուեցաւ այս գիրքն, այնպէս՝ որպէս աւ-
 անդած էր մեզ Աստուած: Այս ժամանակ, այս-
 ինքն յամի Հայոց ՀԶ (= 629 Յ. Ք.) ես Գուր-
 գէն՝ քարտուղար Հայոց Մեծաց, եւ սպարապետ
 (spatharius) սրբոց վարչաց «Պռոոյ» ստացայ
 այս գիրքը: Բայց պէտք է նշանակել, այս Գրոց
 Էակաց հին յիշատակարանին մէջ, թէ գրուած
 էր այս՝ թարգմանութեամբ յունականէն ի հայ-
 երէն հրամանաւ Տեառն Յովհաննու Կաթուղի-
 կոսի Հայոց զաբեղենացւոյ (տես Մ. Խոր. Պամ.
 Բ. 7), յամի Հայոց ԻԵ (= 578 Յ. Ք.) կը վկայէ
 ասոր Սարգիս արաբացի եպիսկոպոս՝ ճշմարիտ
 վկայութեամբ: Օրհնութիւն, փառաբանութիւն
 եւ փառք եւ պատիւ Հօր, եւ Որդւոյ եւ Ս.
 Հոգւոյն, այժմ եւ յաւիտեանս:

Հոս ուրեմն ունինք յունական աղբիւր մը
 թարգմանուած հայերէն արդէն յամի Տեառն

կաց զրեաց Մամբրէ զգիրս այս եւ նհաս առ մեզ ի ժա-
 մանակս այս յորում ՀԶ էր թուական Հայոց (= 627
 Յ. Ք.): Ես Գեորգեան քարտուղարս Հայոց մեծաց եւ
 սուրբ թագաւորաց ստացայ զսա, որ ասի գիրք Էակաց.
 որ գրեցաւ ի ԻԵ թուականութեանն Հայոց (= 576
 Յ. Ք.), որ զկնի ՀԶ թուին (= 627 Յ. Ք.) թարգմա-
 նեցաւ ի յունաց ի հայս հրամանաւ Տեառն Յովհան-
 նէսի կաթուղիկոսի Գաբրեղենացւոյ, եւ վկայէ զորոս
 այսմիկ Սարգիս արաբացի եպիսկոպոս ճշմարիտ վկայ-
 ութեամբն. որ եւ մարդասիրին փառք զօրութիւն ան-
 զբաւ յաւիտեանս ամէն: Բանի մը կարեւոր տարբերու-
 թիւնք՝ որ այս յիշատակարանաց մէջ կը տեսնուին՝
 մտադրութեան արժանի են: ԺԱՆ. ԹԱՐԳՄ:

578, բայց չենք գիտեր թէ ինքը բուն որչափ աւելի հնագոյն էր. բայց իւր բովանդակութենէն կը տեսնուի որ իբր 530 Յ. Ք. ժամանակներէն պիտի ըլլայ: Ասոր վերնագիրն է «Վիճաբանութիւն սրբոց վարդապետաց Հայոց Մովսէսի եւ Գաւթի ընդդէմ հերետիկոսաց որ բաժանին զընութիւնս:» Ինչպէս այս տիտղոսը կը ցուցընէ, գրութեանս մեծ մասն երկար ու տաղտկալի հակաճառութիւն մըն է ընդդէմ Նեստորականաց որ իբր թէ Եփեսոսի ժողովքին մէջ արտասանուած ըլլայ: Այս հակաճառութեան սկիզբն ու վերջը պատմական կտոր մը կայ նոր յունական ուսման ի Հայս տարածուելուն նկատմամբ: Սկզբան մասէն կ'իմանանք որ Գաւթի Ննյաղթ, որ Փիլիսոփայ կը յորջորջուի, մին էր այն հինգ հայ ուսանողներէն, որոնք Ե դարու սկիզբն՝ Թէոդոսի հրաւիրելովն՝ Կ.Պոլիս գացին յունարէն սորվելու եւ Ս. Գիրքն հայերէն թարգմանելու: Իրեն հետ էին Մովսէս Քերթոզ, Մամբրէ Իմաստասէր, Աբրահամ ճարտասան եւ Պաւղոս: Ուսման կարճ ժամանակամիջոցէ մ'ետքը ի Կ.Պոլիս՝ յոյն ինքնական առաքեց զԳաւթի թ ի Հայս՝ իւր ծննդեան երկիրն, որպէս զի վերատեսուչ ըլլայ Երիւանայ մերձակայ Գառնուոյ ամրացման, որ հին ամուր բերդ մըն է, որուն Հռոմայեցիներէն պաշարուիլը կը պատմէ Տակիտոս, եւ զոր նախընթաց դարուն մէջ վերանորոգած էր արքայն Տրդատ: Ասկէ Կ.Պոլիս դառնալով՝ Գաւթի անգամ մ'ալ խնդրեց ինքնակալէն որ խաւրէ զինքն յԱթէնս ուսանելու. իւր

խնդիրքը կատարուեցաւ, եւ իւր ընկերաց հետ Աթէնքի մէջ կայսեր մասնաւոր հովանաւորութեան եւ պաշտպանութեան տակ մտան: Ճամանակագրական մեծ սխալով մը կ'ըսուի թէ հոն ընկերակից եղաւ Բարսղի Աեսարացոյ եւ Գրիգորներու: Գրիգոր Նիւսացի եւ իւր եղբայրն Աստուածախօսն Նաղիանզացի արդեամբք ալ կը հրաւիրեն զՊաւլոս՝ Աթէնքի մէջ իմաստասիրութեան ուսուցչական գլխաւոր դահլր գրաւել առնուլ, եւ թէ ինքն եւ թէ Պաւլոս երեսուն տարի կը մնան Աթէնք իբրեւ ուսուցիչ: Ասկէ ետքը կու գայ իրենց մեծ վիճաբանութիւնը Նեստորիոսի դէմ՝ յԵփեսոս 431ին, եւ իրենց այնտեղ արտասանած հակաճառութիւնքն այս գրքին մեծ մասը կը լեցնեն: Ժողովքէն ետքն ինչոնակալը զիրենք հայրենիք կը խաւրէ՛ շատ մը պարգեւներով, — որոնց մէջ կայ ճմարիտ խաչին մէկ նշխարքը, — եւ զինեալ շատ մը գրքերով, զորոնք իրենց Յունաստան կեցած միջոցին թարգմանած էին իրենց մայրենի լեզուին: Գառնալով ի Մեծ Հայս՝ կը գտնեն իրենց ուղղափառ հայրենակիցները Պարսից Յազկերտ արքային հետ այն օրհասական կռուին մէջ, յորում ինկաւ Վարդան քաջն: Այս դէպքն եղաւ 451ին՝ Եփեսոսի ժողովքէն 20 տարի ետքը: Ապա կը շարունակէ գրութիւնը^{**}). Մովսէս եւ

* Այս կտորն ալ ստիպուեցանք անզոյներէն թարգմանել. վասն զի հայերէն քնազոյն շունէինք ձեռքերնիս: Մեր Մատ. Թ. 130 ձեռագիրն այս մասերը չունի. (տես ԹՂ. 69—74:) Նաեւ Պր. Յ. Գասպար չէ
2*

Գաւիթ կը ջանային չցուցընել իրենք զիրենք Հայոց աշխարհին մէջ, վասն զի Աթենականք էին եւ ծերացեալք արդէն, եւ Հայոց աշխարհն աւերեալ էր: Մովսէս ծպտեցաւ իբրեւ մուրացիկ, եւ առանձնացաւ գիւղ մը դաշտին մէջ, իսկ իւր ընկերք Գաւիթ, Մամբրէ, Պաւղոս եւ Աբրահամ յառաջացան մինչեւ Երիւան, ուր պատուով ողջունեց զիրենք Տէր Գիւտ՝ հին ուսումնակից Մովսէսի, եւ այժմ՝ Կաթուղիկոս Հայոց: Նաեւ Մովսէսի համար լաւագոյն օրեր պահուած էին. փնտուեցին զինքն ու գտան, եւ ընդդէմ իւր բողոքանաց՝ թէ այժմ ալ օտար է այնչափ տարի Ելլագա անցընելէն ետեւ, ձեռնադրուեցաւ արքեպիսկոպոս: Անմիջապէս սկսաւ եւ գրեց իւր Հայոց Պատմութիւնն, եւ իւր Քերականի Մեկնութիւնն, եւ նաեւ Շարահնոց մը ի պէտս եկեղեցեաց. իւր հայրենակիցներն յայտնապէս ուսուցանելն արգելուած էր իրեն այն դժնդակ ժամանակը: Գաւիթ ալ գրեց իւր Սահմանաց գիրքը (Prolegomena Philosophiae) եւ նաեւ իւր Քերականի Մեկնութիւնն. եւ երկուքն բացին իրենց գանձերը՝ զոր այնչափ ժամանակ յառաջ սկսած էին մթերել:»

Այս հետաքրքրական գրքուկիս մէջ ժամանակագրական սխալներ մտած են անոր հե-

Նրատարակած այս մասն, որ բացի վերը յիշուած յիշատակարանէն՝ դրած է միայն յառաջաքանութիւնն. վերջինս ալ կ'աւարտի այսպէս. «Որ եղել ի թուին փրկչին 466 այս վիճաքանութիւն, եւ գտան յաղթողք սորա եւ մեծաւ պատուով ի Հայս դարձան:» ԾԱՆ. ԹԱՐԳՄ:

ղինակին այն ջանքին պատճառաւ՝ որ նուազըրնէ
 Հայոց մտաւոր պարտականութիւնն առ Յոյնս:
 Սակայն այս մասն հաշուէն դուրս հանելով՝
 պատճառ մը չկայ տարակուսելու՝ թէ Ե դարու
 առաջին կիսուն Աթէնք կ'ապրէր Գաւթիթ անուն
 հայազգի մը, որ փիլիսոփայութեան ուսուցիչ
 էր: Նոյնպէս շատ հաւանական է իւր Մովսէսի
 հետ ի Հայս դառնալու պատմութիւնն: Այն
 դարու կէսերը պարսիկ կառավարիչք կ'արգե-
 լուին յունական գրքերն ու յոյն դպրութիւնն
 Մեծ Հայոց մէջ՝ քաղաքագիտական նպատակաւ.
 վասն զի կը կասկածէին իրենց հպատակներուն
 Յունական ինքնակալութեան հետ դաշնակցե-
 լուն: Յունական գրոց արգելուիլն խափանեց ու
 ընկճեց հայ գրականութեան զարգացումն՝ որ
 նորածիլ էր գեռ. բայց մտաւորական այս կա-
 պերու խզուելովն՝ որ սոյն ցեղը կը կապէր
 Կ. Պոլսոյ եւ Աթէնքի հետ, անկախ ազգային ե-
 կեղեցւոյ մը կանգնուելուն նպաստեց: Արիստո-
 տէլի եւ Պորփիրի վրայ այն մեկնութիւնք, զոր
 ունինք ἀπὸ φωνῆς Δαβὶδ (ի ձայնէ Գաւթի) վեր-
 նագրոյն ներքեւ, շատ լաւ կրնան այս հայազգի
 ուսուցչին գործքն ըլլալ, որ 30 տարի կեցաւ
 Աթէնք՝ 406 եւ 451 Յ. Ք. տարեաց մէջ:

§ 13. Սակայն Ստորագութեանց եւ Յա-
 ղագս Մեկնութեան գրոց վրայ եղած Մեկնու-
 թիւնքն առեղծուած մը կը մնան: Յուսալով որ
 Արիստոտէլի ուսումնասիրողներէն ոմանք կարող
 պիտի ըլլան ասոնց ինչ բանի հետ նոյն ըլլալը
 գտնել, կը գնեմ՝ հոս քանի մը օրինակներ: Իմ

փոխադրութեացս մէջ հարցական նշան կը դնեմ՝
ուր որ իմաստը տարակուսական է ինձ, եւ բաց
տեղ կը թողում՝ ուր բնագիրն ընդհատեալ է:

Հրատ. Պէք.*)
էջ 1a, 1

« Հումանուներութիւն լինի ըստ երկուս
յեղանակս, ըստ պատահման կամ՝ ըստ
մտածութեան. մտածութիւն ըստ պա-
տուոյ, ըստ յիշատակէ, ըստ յուսոյ,
ըստ աղօթից, ըստ կերպարանի, ըստ
նմանութեան..... կամ՝ ըստ լծոր-
դին պակասութիւն կամ՝ նահատակ
կամ միաձորձ:»

Այս կտորին հետ համեմատելու է՝ Anony-
mi in Aristotelis Categorias Paraphrasis գործքն,
որ հրատարակեալ է Արիստոտէլի յունական Մեկ-
նութեանց հետ (Commentaria in Aristotelem
Graeca, Vol. XXIII, pars II, pp. 1, 2.): Հայր
այս յարասութեան (paraphrase) ընդ համառօտու-
թիւնը կ'երեւայ: Համեմատելու է նաեւ Արիս-
տոտէլի Պէրլինեան հրատարակութեան (Vol. IV,
p. 42 b, 13) Գաւթի մէկ ծանօթաբանութեան
սա խօսքը՝ « աղէ ասացուք զտարբերութիւն հո-
մանուանց, ոմանք ի սոցանէ ի դիպաց են: » Բայց
շարունակութիւնը՝ որ յունարէնին մէջ ասոր կը
յաջորդէ, շատ ընդարձակ եւ աննման է հայոյն:

* Հեղինակն այստեղ՝ ինչէս նաեւ ուրիշ անգամ-
ներ յունարէն թարգմանելով կը դնէ հայերէնէն բերած
կոչմունքն, իսկ մենք հայերէնը դնելով շատացանք:
Յայտնի է որ վենետիկոյ տպագրութեան մէջ Ստորոգու-
թեանց Մեկնութեան սկզբան մեծ մասը կը պակսի (տպ.
Վենետ. 1833, էջ 409:) Ուստի այս տեղ ի վկայութիւն
կոչուածը դրինք ըստ ձեռագրին մեր Մատ. Թ. 96, թղ.
3a որ այս կտորներն ունէր իբր լուսանցագիր մեկնու-
թիւններ, որով զիրքը երկրսիւնեան եղած է շատ տեղ:
ԺԱՆ. ԹԱՐԳՄ:

- Հրա. Գլքբ.*)
էջ 1a, 6. «Փաղանուն վասն այնորիկ ասի, զի թէպէտ եւ զանաղանի յանուն տեսակացն, զմի եւ զնոյն նշանակէ ըստ գոյացութեան բանի («Դպե») ի միջէ (Ի-) ի մի:»
- 1a, 12***) «Հաւատանայ եւ յարանունութիւն ըստ երեք յեղանակաց. միաբանիլ առաջնոյ վանգին եւ զանազանէ վերջին փաղաութեան, որոշումն իրին, որպէս առաքինի եւ առաքինութիւն ասելի է:»
- 1a, 16***) «Իբր զի բանին կրկին տեսակ է, եւ է որ 'ն խորհրդում, եւ է որ 'ն արտաբերութեան. եւ 'ն արտաբերութեանն է ձայն նշանակ. իսկ 'ն խորհրդումն' իմացումն եւ պատկեր իրացն: Գիտելի՛ զի ոչ յամենայն ժամ ձայնքն եւ կամ իմացմունքն հետեւանան իրերաց, այլ երբեմն զձայնսն պատահէ գոյ պարզ, իսկ զիմացմունսն բաղադրեալս, որպէս՝ բնութանամ եւ կամ վերծանեմ, եւ է զի՛ ձայնքն բաղադրեալք, իսկ իմացմունքն՝ պարզ, որզան իբր թէ որ ասացէ՛ մարդ կենդանի, բանաւոր, մահկանացու. եւ է զի՛ ձայնքն պարզ եւ իմացմունքն, որզան Սովկրատէս կամ Հոմերէս. եւ է զի՛ ձայնքն բաղադրեալք եւ իմացմունքն, որզան՝ Սովկրատէս իմաստասիրէ, կամ Հոմերէս քերթողարանէ:»

Հմմտ. Anonymi Paraphr. p. 5, 2—15:

* Թ. 96, Թղ. 3b: ԺԱՄ. ԹԱՐԳՄ:

** Թ. 96, Թղ. 4a: ԺԱՄ. ԹԱՐԳՄ:

*** Թ. 96, Թղ. 4a—b, ըայց այս ոչ իբր լուսանցազրութիւն, այլ իբր մասն ըուն մեկնութեան՝ ոյր վերնագիրն է «Լուծմունք ի Ամելախոյսի ասացեալ:» Նսան վննետկոյ տալազրութեան մէջ կը գտնուի այս կտորը ըուն Արիստոտէլի Ստորոգութեանց ներքեւ ծանօթութեան մէջ ղրուած, (տպ. վննետ. 1833, էջ 360. Ժ. 1) որ ըստ հրատարակչին՝ Արիստոտէլի քնագրին մէջ մուծուած էր իրենց ձեռագրին մէջ: ԺԱՄ. ԹԱՐԳՄ:

Ի բաց թողլով .բանի մ'այլ միջանկեալ մեկնութիւններ՝ կը թարգմանենք հոս Ստորագութեանց 1b, 25—2a, 10 մասին վրայ եղած Մեկնութիւնը: Գժուարութենէ խորշելու համար թարգմանեցի անգղիերէն, տեղ տեղ գործածելով յունական ձեւերն՝ որ սեպհական ասութիւնք են իրին:

Հրտ. Պէք.*)
1b, 25—2a, 10

Չեռնարկէ զերկրորդ տրամատու թիւնս էակացն, որպէս յառաջագոյն ասացաք: Յայսմ տեղւոջ ըստ տասն սեռից բնձեռեալ, փասն զի յերկուս յառաջագոյն բարժանեաց (դէմէ) ի գոյացութիւն (օւսիւ) եւ ի պատահումն (συμβεβηκός): Ոչ որպէս գոյացութիւնն պարզ տեսակ՝ (ἀπλᾶ τὸ εἶδος) այսպէս եւ պատահումն, այլ բազմայեղանակ (πολύτροπον) ելով կարգաւորապէս ըստ ի նմա բնաւորեցոց սեռիցն (κατὰ τὰ ἐν αὐτῷ πεφυσκότα γένη) առնէ զբաժնումն. յորոց լինին ինուներ, այլ ի միակ գոյացութիւն: Իսկ ամենեցուն բաղադրեցոց, տասներեակն կատարի թիւ. ուստի եւ զմակադրութիւն՝ որպէս ասացաք՝ առաջակացեալս մեղ ընկալաւ իրողութիւն:

«Գիտելի է զորասէ եթէ՝ ոչ ըստ միում շարամանութեան ասացեալքն իւրաքանչիւրոք կամ նշանակ է կամ որակ (τῶν κατὰ μηδεμίαν συμπλοκὴν λεγομένων ἕκαστον ἤτοι οὐσίαν σημαίνει ἢ ποιόν) եւ կամ այլ ինչ ի տասն ստորագութեանցն, ոչ միայն ձայնի հարկաւոր է պարզս ինչրել՝ այլ եւ ըստ իմացման: Քանզի թէ լոկ ձայնիցն հետեւեցուք, ոչ եւս ստուգապէս ծանիրուք զյեղանակ ստացմանն, իրր

* Թ. 96, Թղ. 11b—12a: Հեղինակն այս մասն անգղիերէն թարգմանութեամբ դրած է:

Թէ որպէս պարզ ձայն է՝ ընթանա՛մ,
 իսկ իմացումն բաղադրեալ. քանզի
 պարառոցէ յինքեան զդերանունն, իբր
 թէ՛ է՝. քանզի ոչինչ զանաղանէ ա-
 սել՝ ընթանա՛մ կամ՝ է՝. ընթանա՛մ:
 Սոյնպէս եթէ որ կարծիցէ զերթիւրն
 մի ինչ նշանակեն՝ պարզի ելոյ ձայնի,
 այլ ոչ ճշմարտապէս մի ինչ (օ՛ր տի)
 նշանակէ: Քանզի եթէ զինչ երթիւրն
 (էջէ՛) ինդրեսցէ, երկուս՝ այլ ոչ մի
 գտցէ: Քանզի երթիւրն՝ մարդ, ապայ
 ուրեմն՝ ի մարդոյն եւ յարուեստէն
 երթիւրն բաղկացաւ. յայտ է թէ եր-
 կու՝ այլ ոչ մի իմն՝ երթիւրն: Իսկ
 եթէ որ կամիցի ասել՝ «Ինքն իմաս-
 տասէրն էառ այսպիսի տարացոյց. »
 գիտացէ՛ զի ոչ իսկապէս (αυτός)
 առ տարացոյցս ինքն զարի (°), այլ
 զիրա. . ուր միայն գոլ որք ուսանին.
 զայսպէս առադր բառս (°) յիշեաց
 ստորասութեան եւ բացասութեան,
 միանգամայն ծանուցեալ մեզ կամե-
 ցեալ անցանել յաղագս նախադա-
 սութեան. քանզի հարկ է զամենայն
 ստորասութիւն եւ բացասութիւն
 տրամաբանական գոլ նախադասու-
 թիւն. իսկ զնախադասութիւն՝ ճրշ-
 մարիտ գոլ կամ սուտ: Ապա ուրեմն
 ստորասութիւն եւ կամ բացասու-
 թիւն կամ ճշմարտեցեն եւ կամ
 ստեցեն որպէս եւ ինքն ասաց:»

Այս շատ պարզ Մեկնութիւնը չենք կրնար
 գտնել սոյն կտորիս այն մեկնաբան լուսաբանու-
 թեանց մէջ, որ Արիստոտէլի Պէրլինի հրատա-
 րակութեան մէջ գրուած են (Հար. Գ.), որոնց
 մէջ գրուած են նաեւ Գաւթի յունարէն մեկ-
 նութեանց ալ կտորներ:

Աերջապէս զնենք օրինակ մ'ալ հայերէն
 Մեկնութենէս, որ կը բացատրէ Յաղագս Մեկ-

նութեան գրոց 16 a, 1, 2 նախաբանական կտորն.
եւ է այսպէս:

* “Ճառեցաւ մեզ երբեմն, եթէ է ամենայն
բանական իրողութեանս այսորիկ ակնկալութիւն
առ ազացուցական շարաբանութիւնսն հասանել:
Այլ վասն զի բազում պատրանք ըն շարաբա-
նութիւնսն լինի, հարկաւոր է զիւրաքանչիւրոք
նոցա գիտել: Քանզի ի ձեռն այլոցն գիտութեան
լինի գիւտ ազացուցական շարաբանութեանցն.
այլ եւ ոչ զիւրաքանչիւրոք յասացելոց շարա-
բանութեանցն հարկաւոր է գիտել, եթէ ոչ
նախ ուսցուք, զինչ իսկ է շարաբանութիւն:
Այլ եւ ոչ զնոյն ինքն շարաբանութիւն՝ առանց
նախադասութեանց կամ առարկութեանց, թէ
ասացես. Այլ եւ նախադասութիւն կամ ստո-
րասական (καταφατικός) է, կամ բացասական
(ἀποφατικός) կամ է բան ոմն (λόγος τις).

Այսելուք էր նախ ուսուցանել յաղագս բանի
(λόγος) եւ մասանց նորա, իսկ յետ այսորիկ փո-
խիլ առ վարդապետութիւն (διδασκαλία) նախա-
դասութեանցն, զոր եւ ինքն առնէ՝ ն այսմ իրո-
ղութեան. քանզի սահմանելով՝ զինչ անունն,
զինչ բայ եւ բան (τί ὄνομα, τί ὄημα καὶ λόγος),
փոխի առ վարդապետութիւն ստորասութեան
(κατάφασις) եւ բացասութեան (ἀπόφασις) եւ
բացերեւական բանի (ἀποφαντικός λόγος) յորոց
նախադասութիւնքն բաղկանան:”

“Բայց զինչ արդեօք նրսկդբանս ճառեալս
կամիցի. քանզի ասէ. Նախ արժան է գնել
(πρῶτον δεῖ θέσθαι.) Նախ (πρῶτον) գիտեմք. զի
բայ երկուս ասի յեղանակս. կամ առ ոմն, իբր
այն եթէ՝ “նախ վերժանելի է զքերթածսն (եւ)
յետ այսորիկ զիմացմունսն ինդրել:” եւ կամ
առ յորովս. իբր ասացեն՝ “նախ քան զամե-
նայն ստանալի է զչօմերոսի քերթածսն, իսկ
յետ այսորիկ զայլսն զամենայն որ հետեւանան:”
զոր եւ ն այսմ տեղւոջ ասելով՝ “նախ:” իբր
այն թէ՝ “նախ քան զամենայն:” “Արժան է”

* Դրինք ըստ տպագրութեան Վենետկոյ. (տպ.
1833) էջ 487-489: Հեղինակն անգղիական թարգմա-
նութեամբ հրատ է:
ԺԱՆ. ԹԱՐԳՄ:

(δει), իբր թէ՛ «վայել է» (πρέπει.) իսկ «վայելին»⁷ երկակի ասի, կամ՝ ըստ հարկաւորին (κατὰ τὸ ἀναγκαῖον), կամ՝ ըստ պիտանացուին (κατὰ τὸ χρεῖσιμον). այլ եւ զըստ հարկաւորին գոլ վվայել-
 լէն, իբր այն եթէ՛ «հարկաւոր է:» իսկ «զնելդ»⁸ (θέσθαι) եւակի դարձեալ. կամ՝ իբր ի տեղւոջ, որպէս ըն՝ մարդում, կամ՝ ներ աստում, կամ՝ իբր անուանակոչել. քանզի գրութիւն (θέσις) ասի եւ անուանակոչութիւն (? ὀνοματόκλησις) եւ կամ՝ սահմանել, զոր յաւէտ հնագոյնքն՝ «զնել»⁹ սովորեցան ասել, զոր եւ՝ ն՝ այսմ տեղւոջ իմաստասէրս ասէ՝ «զնել» իբր՝ սահմանել: Արդ ժողովեալ զամենայն, տեսցուք՝ զինչ մեզ ի մեկնութեանս եղեւ. եւ ասացուք փոխանակ այնորիկ եթէ՛՝ «Նախ արժան է զնել»¹⁰, յայտնի բանիւք այսպէս. «Նախ քան զամենայն հարկաւոր է սահմանել՝ զինչ անուն եւ զինչ բայ եւ կամ զինչ իւրաքանչիւրդ յայլոցն:» Քանզի գիտութիւն այսց ամենեցունց ի ձեռն սահմանին գիւրազիւտ մեզ արասցէ զնախադասութեանցն իւրնգիրս:»

«Բայց էր արդեօք՝ ն՝ այս տեղւոջ այլազգ կարգեաց, իսկ այլազգ յետոյ առնէ սոցա վարդապետութիւն. մի գուցէ՛ ոչ ըստ կարգաւորութեանն՝ ն՝ այսմ տեղւոջ նախ քան զըան (λόγος) զրացերեւութիւն (ἀπόφανσις) եւ զստորասութիւն (κατάφασις) եւ զբացասութիւն (ἀπόφασις) կարգեաց: Այլ վասն զի անգէտ մեզ եւս խառնակոչութիւն սոցա, յաղազս այսորիկ ի մէջն վարեալ՝ յընդելիցն եւ ի սովոր մեզ անուանց, որ է բանի եւ անուան եւ բայի, կամեցաւ գիտութեամբ ծայրիցն յայտնել զանգիտութիւն միջոցին: Եւ զի ոչ կարգ ունի՝ քաջայայտ է. զի եւ զբացասութիւն նախ քան զստորասութիւն կարգեաց, որպէս զի մի կարծեսցուք ըստ կարգաւորութեան (κατὰ τάξιν) ինչ աստանօր առնել, այլ պիտոյից միայն սակս:»

«Իսկ եթէ՛ ոք կամիցի ասել՝ ընդէր միայն անուան եւ բայի արար յիշողութիւն տակաւին էլլոյ, եւ ոչ այլոց մասանցն բանի: Ասելի է եթէ՛ վասն զի միայն իսկապէս մասունք բանի՝ անուն եւ բայ, իսկ այլոցն՝ որք սովորեցան առ մանկագոյնսն ասիլ, ոմանք են՝ որ ընդ անուամբ, իսկ այլք՝ ընդ բայիւ անկանին: Ընդ անուամբ՝ իբր

Թէ գերանուննութիւն, եւ կամ՝ մակրայ, որպէս խնդրեալ որ գտցէ զիւրաքանչիւրն սոցա: Իսկ ընդունելութիւն ընդ բայիւ. իսկ այլոցն ամենեցունց՝ այլ իմն պիտոյից սակս առեալ լինին: Որպէս ի նաւի առ այլ իմն պէտս առնանին առ ի մածուցանել՝ իբր եւ սինձն եւ վուշ, եւ առ ի զօգսն պնդել՝ բեւեաք, եւ կամ՝ առ ի գեղեցկութիւն՝ կարմրագեղն. եւ ոչ մի որ ի սոցանէ մասն ոչ ասի նաւին, այլ պիտոյից սակս վերաբերին առ ի նաւն: Սոյնպէս եւ բանի, ոմանք են՝ որ յարել եւ պնդել զմասունս բանի, որպէս շաղկապն, եւ ոմանք են՝ որ ի լրութիւն, որպէս նախդիրն. ոչ իբր ըն կատարել, այլ իբր գեղեցկացուցանելով եւ պայծառացուցանելով, եւ այլքն զիւրաքանչիւր պէտսն առ բանն ունելով ոչ եւս մասունք ասասցին:»

Այս մեկնաբանութեանս սկիզբը կը նմանի Յովհանէս Իտալոսի (J. Italus) մեկնութեան, զոր կը գտնենք Արիստոտէլի Պէրլինի Տրատարակութեան մէջ (Հտր. Գ. 24b, 30 եւն): Իսկ «գնել» (θέρσαι) ասութեան հետազօտութիւնը նման կը հնչէ Ամմոնիոսի շատ ճարտարարուեստ մեկնաբանութեան մէջ, որ տպուած է Արիստոտէլի Պէրլինի Տրատարակութեան մէջ (Գ, 98a, 24 ff.) Մեկնութեան այն մասն՝ թէ ինչու Արիստոտէլ «ստորասութիւն», «բացասութիւն» եւն յառաջ կը դնէ, նման կը հնչէ՝ բայց չէ բուրբովին նոյն՝ սոյն այս տեղւոյ Սիւրբիանոսի տուած մեկնութեան հետ. վասն զի Արիստոտէլի Պէրլինեան Տրատարակութեան մէջ կը կարդանք ի ծանօթութեան (Հտր. Գ. 99b) այսպէս. Boeth. II, p. 287. Իսկ Սիւրբիանոս, որուն մականունն է Փիլոքսենիոս, այս տեղ խնդիր կ'ընէ թէ ինչու յառաջ դնելով նախ բացասութեան վրայ կը խօսի եւ յետոյ ստորասութեան:» Որչափ որ

Boethiusի տուած տեղեկութենէն կրնանք դատել, Սիւրիանոս բողոքովին ուրիշ եւ խորին պատճառներ կը դնէ առ այս քան թէ այն՝ զոր հայ մեկնիչս կու տայ: Նաեւ հայերէն մեկնութեանս չեն յարմարիր այն Սիւրիանոսի կորսուած մեկնութեան նկատմամբ ուրիշ տեղեկութիւնքն, զոր կու տայ Boethius «Յաղագս Մեկնութեան» գրոց վրայ եղած Մեկնութեան մէջ:

§ 14. Եթէ հայերէն մեկնութիւնս Գաւթի չէ, — եւ այս ստոյգ է, — շատ մ'այլ յարակից խնդիրներ կ'ելլեն ասոր նկատմամբ: Թարգմանութիւն մըն է ընդհանրապէս, եւ չէ՞ արդեօք հայերէն մեկնութիւն որ Արիստոտէլի կանխաւ գոյութիւն ունեցող Թարգմանութեան մը վրայ յօրինուած է: Եւ եթէ Թարգմանութիւն է յունարէն որեւիցէ մեկնութեան մը, արդեօք բուն իսկ բնագրին Թարգմանութեան հետ ի միասին թէ յետոյ եւ կամ թէ աւելի յառաջ Թարգմանուած է*:

* Յիշենք որ մեր Մատեն. Թ. 96 ընտիր ըտլորգիր ձեռագիրը Ստորոգութեանց դիմաց ունի նաեւ մեկնութիւնն սոյն վերնագրոյ տակ. «Լուծմունք ի ամէրախոյսի ասացեալ» (ժամօթ է որ Պրոկղի գրքին ալ մեկնութիւն մը կայ «Յամեւախօսի» անուամբ:) Ապա կու գայ երրորդ սիւն մ'ուր լուսանցազրութեան նման մեկնութեանց կտորներ կան գրուած: Այս վերջիններէն շատերը «Դաւթի Անյաղթի» անուամբ մեկնութեանց հետ կը նոյնանան. (տես վերը § 13 յառաջ բերուածները,) իսկ ասոնց դիմացն «Յամեւախօսի» քաժսին մեկնութիւնը ըտլորովին ուրիշ են: Ուրիշ տեղ ալ «Դաւթի» կտորները կը գտնուին «Յամեւախօսի», մեկնութեան մէջ. (տես վերը § 13, էջ 23—24:) ԺԱՆ. ԹԱՐԳՄ:

Ապահով կ'երեւայ թէ մեր ունեցածն յունարէնէ թարգմանուած է, եւ այս առնուազն երկու պատճառաւ: Նախ ոճն յայտնապէս յունարէնէ թարգմանութիւն մը կը ցուցընէ: Երկրորդ՝ ասոր մէջ կը գտնենք ականարկութիւններ Արիստոտէլի ուրիշ գրութեանց, որոնք յոյն մատենագրին մատչելի էին, բայց հաւանականօրէն անմատչելի էին — վասն զի անոնք հայերէն թարգմանուած չեն երբեք, — հայ մատենագրի, որ իւր մայրենի լեզուաւ կը գրէ մեկնութիւն մը: Հոս կը գնեմ՝ քանի մ'օրինակ այսպիսի ականարկութեանց: Մեկնութեանս 16a 3—9 տեղւոյն վրայ գրուած հատածին մէջ, ուր կը մեկնուի այս խօսքը՝ «քանզի այլոյ իրի է» (ἄλλης γὰρ πραγματείας), կը կարդանք հետեւեալը:

* «Իւ եւս դարձեալ՝ ասացեալ յաղագս նշանակացն, որ է իրացն արգեօք կամ իմացմանն կամ ձայնի, դարձեալ ի սկիզբն ընթանայ եթէ որոց այսոցիկ նշանակք առաջնոցն, կիրք անձինն նոյն ինքն. իբր այն եթէ՝ որ միանգամ նոյնպէս իմացաւ, եւ որ ունին զիմացմունսն՝ հասարակապէս ըստ նմին օրինակի զնախագաղափարին ընդունին տիպ, որ են կիրք, անգրէն հակադարձեալ զբանդ, եւ որ միանգամ զնոյն տիպս ունելով եւ իմացմունս, նոյնք են նախագաղափար առ ամենեսեան, որ են իբրք: Ապա ուրեմն իմացմունքն եւ իբրքն, որ կարեն գոլ նոյն առ ամենեսեան, բնութեամբ այսորիկ ասացին: Իսկ ձայնքն եւ գրեցեալքն անկար առ ամենեսեան գոլ նոյնք. յաղագս այսորիկ եղանիլ յետոյ: Եւ

* Դրինք ըստ Վենետկոյ տպագրութեան (տպ. 1833) էջ 490—91: Հեղինակը հոս յունարէնի դարձուցած է հայերէնը: ԺԱՆ. ԹԱՐԳՄ:

զի ոչ այսր տեղւոյ յաղագս իմացման ինդիր, հարկեցաւ գուղնաբեայ առնուլ առ ի պիտանացուն իւր: Իսկ զկատարելագոյն վարդապետութիւնն, եթէ իբր արդեօք նմանութիւնք իմացմունք իցեն, յերոտրոք քիրսն՝ յւրժամ յաղագս անչին ստացի, անդ հարեոցի: Քանզի բնական իմաստասիրութեան, որպէս ճեմականք, կամ աստուածաբանական, որպէս պղատոնականք, այլ ոչ այսորիկ իրողութեան՝ այսպիսի տեսութիւնս:»

Գարձեալ կը դնենք կտոր մ'ալ 16a, 14—18 կտորին մեկնութենէն, ուր կը կարդանք.

* «Արդ վասն զի ինդիր իւր էր յաղագս ճշմարտութեան կամ ստութեան մասանց բանին, եթէ՛ որպէս իմացմունքս, այսպէս եւ ձայնքս ունին. ոչ միայն յայսմ տեղւոջ զայս, այլ եւ ըն յերոյ» քննանաց (μετά τὰ φουσιὰ) ասէ այսպէս, թէ՛ ճշմարտութիւն եւ ստութիւն զսկիզբն յիմացուածոցն առնու, յետ այսորիկ եւ ի ձայնս երեւի: Քանզի զիրսն անհնար է գեղեւիլ առ որ եւ իցեն սոքա, քանզի յամենայն ժամ զմինն ունիցի անշարժապէս կազմեալ իւր զայս. զի ճշմարտեւն եւ ստեւն՝ ըն բաղադրեալսն լինի, այլ ոչ ի պարզ ձայնս: Յետ այսորիկ փոխի ի վարդապետութիւն անուան եւ բայի, եւ այլոցն ամենեցուն՝ որոց միանգամ յիշումն արար:»

Այսպէս նաեւ 17a, 15 կտորին վրայ գրուած մեկնութեան մէջ** կը յիշուի թէ Պղատոն այն կարծիքն ունէր թէ խօսքն ի մեղ բնութեամբ (φύσει) է, վասն զի բանական զօրու-

* Դրինք ըստ տպագրութեան Վենետիկոյ (տպ. 1833) էջ 494—5: Հեղինակը յունարէն թարգմանութեամբ դրած է չատածս: ԺԱՍ. ԹԱՐԳՄ:

** Տես տպ. Վենետ. 1833, էջ 507—509:

ԺԱՍ. ԹԱՐԳՄ:

Թեան գործին է. եւ յառաջ կը բերուի Արիստոտէլի ապացուցութիւնն իբրեւ ուղղուած ընդդէմ Պղատոնի: Արնան յիշուիլ նաեւ ուրիշ տեղեր, որոնց մէջ Արիստոտէլի միւս գործքերն ի մէջ կը բերուին այնպիսի եղանակաւ, որ կը ցուցնեն թէ մեկնիչս էր Յոյն մ'որուն մերձենայի էին անոնք, եւ ոչ հայազգի յարասող մեկնաբան (paraphraste) մը՝ բնագրին արդէն գոյութիւն ունեցող թարգմանութեան:

§ 15. Բայց եթէ այս վերջին կարծիքս կը մերժուի, ի՞նչպէս մեկնելու է՝ նախ մեկնութեանս մէջ ի մէջ բերուած բնագրին վկայութեանց ձեւոց այն ընդհանուր նմանութիւնը բուն բնագրին հետ: Օրինակի համար 16a, 3—9 կտորին մեկնութեան մէջ, զոր վերն ի մէջ բերինք, սա անսովոր ասացուածքն՝ «*որոց այսոցիկ նշանակութեանն*» (ὧν τούτων σημεῖα πρώτων) ճիշդ նոյնութեամբ առնուած է բուն բնագրէն: Երկրորդ՝ ի՞նչպէս մեկնելու է որ ուրիշ մեկնչաց ամենեւին յիշատակութիւն չկայ ասոր մէջ, մինչդեռ Ե դարու այլ մեկնութեանց մէջ շատ յաճախ են այսպիսի ակնարկութիւնք՝ ըլլան խաղաղական կամ վիճական: Առաջին պարագայն միայն այսպէս կրնանք մեկնել որ ենթադրենք թէ բնագիրն ու մեկնութիւնն ի մասին միեւնոյն ժամանակ եւ միեւնոյն ձեռքէ թարգմանուեցան յունական սկզբնագրէ, որուն մէջ բնագիրն ու մեկնութիւնը քովէ քով կը շարունակուէին: Գիպուածական դոյզն տարբերութիւնք կոչմանց՝ որ հայերէնին մէջ կը գտնուին, կրնան նոյնպէս

գտնուած ըլլալ յունարէնին մէջ: Օրինակի համար 10a, 25 տեղւոյ* խօսքը՝ «Թերեւս եւ այլ ինչ երեւեսցի յեղանակ որակութեան» (= και ἄλλος ἂν τις φανείη τρόπος ποιότητος) կից մեկնութեան մէջ ի վկայութիւն բերուած է այսպէս՝ «Թերեւս եւ այլ երեւեսցի տեսակ որակութեան» (= και ἄλλο ἂν φανείη εἶδος ποιότητος.) Այս տեղ կրնայ ըլլալ որ յոյն բնագիրն պարզապէս ազատ կոչում մ'ըրած ըլլար: Այսպիսի դէպքեր կրնան յանչափս շատցուիլ:

Միայն տեղ մը հանդիպեցաւ ինձ մեկնութեան մէջ, որ այնպէս կ'երեւայ թէ յունարէնէ թարգմանութիւն մը չի կրնար ըլլալ. այս դէպքիս մէջ պէտք ենք ենթադրել որ հայ թարգմանիչը պարզ յաւելուած մ'ըրած է: Այս տեղն է մեկնութիւն 10b, 5—9 կտորին, եւ է այսպէս.

* * * «Եւ երկրորդ՝ զի թէպէտ եւ անուն կայցէ որակութեան (ποιότης) եւ ունի կցորդութիւն եւ որակն (ποιός) իրացն, այլ սակայն անունն ոչ ունելով կցորդութիւն՝ ոչ յարանունարար (παρονοµως) ասի ի յառաջակացելոյ որակութենէն, որպէս յառաքինութենէն (= ἀρετή) քաջն (= σπουδαῖος) ասիլ. քանզի ըստ ելլենական ձայնին՝ «առաքինութիւն» որակութիւն իմն է. իսկ որ ի սմանէ որակն ասացեալ՝ ոչ «առաքինի», այլ «քաջ» մանաւանդ եթէ ճշմարտապէս ինդրեսցես՝ «փոյթ» (σπουδαῖος) ասեն զայնպիսին: Արդ

* Տես տպ. Վննետ. 1833, էջ 391, 6. 413, 30 եւ 414, 28:

** Դրինք ըստ տպագր. Վննետ. 1833, էջ 415, 22—36:

¹ Ասան զի «քաջ», կը նշանակէ աւելի «արի, արիասիրտ», քան թէ բարոյական մտօք «առաքինի», եւ «փոյթ», աւելի կը համապատասխանէ յունարէն սπουδαῖος

բառ Ալլէնացւոց ձայնի ոչ «փութութիւն» (σπουδή) անուանն նախագաղափարն ասի, իբրութէ ի «փութութենէն», «զփոյթն» ասիլ, եւ ոչ «առաքինութեան» կացելոյ որակութեանն՝ յարանունարար որակն ի սմանէ ասին, իբր եթէ ասիցես՝ «առաքինի» այլ այլ իմն ձայն որակութեան է, որ է՝ «առաքինութիւն» իսկ այլ ձայն որակին, որ է՝ «փոյթն»:

Չե՛նք կրնար այս կտորը մեկնել իբր յաւելուած թարգմանչին՝ բնագրին մէկ կտորը մեկնելու, որ այլազգ մթին պիտի մնար իւր հայրենակցաց:

§ 16. Միւս խնդիրն այն էր որ ուրիշ մեկնութեանց ամենեւին ակնարկութիւն չկայ ասոր մէջ: Արեւնք արդեօք մեկնել զայս՝ ենթադրելով թէ շատ հին է այս Մեկնութիւնս: Արեւլի՞ չէ որ անոր համար ուրիշ մեկնչաց անուանք չեն գտնուիր ասոր մէջ, վասն զի այն մեկնիչք դեռ եւ ոչ գրած էին: Սակայն անհնար է այսպէս մեկնել, եւ եթէ ընդհանրապէս կարեւորութիւն տալու է այն պարագային՝ որ այսպիսի յիշատակութիւնք չկան գրութեանս մէջ, պէտք է աւելի զայս նշան առնուլ այն բանին թէ Մեկնութեանս հեղինակն բնագիրը կը լուսաբանէ աշակերտաց, որոնց ուրիշ մեծանուն ուսուցիչք՝ ինչպէս Աղէքսանդր, Թէմիստիոս, Մաքսիմոս, Ասլլիմաքոս, Աղիմպիոդորոս, անծանօթ էին, որոնք ընդհակառակն շատ անգամ կը յիշուին Գաւթի թարգմանած Ներածութեան եւ Սահմանաց մեկնութեան, ինչպէս նաեւ Ալեր-

(Ժիր, գործունեայ, փութաջան եւն.) բառին, վասն զի կը նշանակէ՝ «Ժրջան, փութաջան, հողածու»,

լուծութեանց հատակատոր մեկնութեան մէջ: Այսպիսի աշակերտաց համար կրնային մէկգի թողուած ըլլալ սոյն կարգի գիտնական յիշատակութիւններ: Թերեւս ուրեմն այս պարագայն նշան մըն է թէ այս Մեկնութիւնն սկզբնաբար բնիկ հայազգի ուսանողաց ուսման համար շարադրուած է:

§ 17. Բայց եթէ այս այսպէս է, ինչո՞ւ նախ յունարէն գրուած ըլլալու էր: Թերեւս ամէն զժուարութիւնք կը բարձուին, եթէ ընդունինք որ հայազգի ուսուցիչ մ'որ կ'ապրէր Աթէնք կամ Անտիոք կամ Աեսարիա եւ հմուտ էր Արիստոտէլի միւս գրութեանց եւ ընդհանրապէս յունական փիլիսոփայութեան, թարգմանած է Արիստոտէլի բնագիրն եւ նոյն ժամանակ այս մեկնութիւնը գրած իւր հայրենակցաց գործածութեան համար, որոնք իրեն պէս նոյն հմտութիւնը չունէին: Այս պարագայիս մէջ Մեկնութեանս՝ թարգմանութեան շատ նմանող հայերէն լեզուի ոճը կրնանք մեկնել այնու որ յունարէնով տողորուած հայ մ'այսպէս անշուշտ կը գրէր: Արնար նաեւ նախ յունարէն գրած ըլլալ եւ յետոյ իւր իսկ գրած յունարէնը թարգմանել հայերէնի:

§ 18. Չեմ կրնար համոզուիլ որ այսպիսի տեսութիւն մ'ուղիղ չըլլայ: Գիտենք օրինակի համար որ Պրոյերեսիոս հռետորն, ուսուցիչն Յուլիանու, Բարսղի եւ Գրիգորի Նազիանդացոյ, հայազգի մըն էր Պարսից սահմանակից տեղերէն. դարձեալ որ երբ ինքն ուսուցիչ էր Ա-

Թէնքի մէջ, «ամենայն Պոնտոս եւ ազգք որ շուրջ զնովաւ, առաքէին առ նա զաշակերտս իւրեանց, հիացեալ ընդ նա՝ իբրեւ ընդ սեպհական զարդ իւրեանց աշխարհին (ὄσπερ οἰχεῖον ἀγαθόν)՝ Իրեն շատ աւելի ապահովութեամբ քան ուրիշ մէկու մը կրնանք տալ Արիստոտէլի գործոց թարգմանութիւնքն հանդերձ մեկնութեամբ: Այս ենթադրութիւնս լաւ կը յարմարի այն հին աւանդութեան հետ, զոր յիշեցի, այսինքն՝ որ Գաւթի Անյաղթ աւելի երկցագոյն եւ իբրեւ ուսուցիչ գլխաւոր էր Բարսղի եւ Գրիգորի Նազիանզացւոց վրայ: Արդեօք հայկական աւանդութիւնը շփոթած չէ՞ զՊրոյերեսիոս — որուն հայկական անունն անծանօթ է, — եւ որ արդեամբք այն համբաւաւոր անձանց ուսուցիչն էր, Գաւթի Սահմանաց եւ Ներածութեան մեկնութեան հեղինակին հետ, որ գրեթէ դար մ'երօքն ապրած է:

§ 19. Նշանակութիւն չի կրնար տրուիլ այն պարագային որ Արիստոտէլի գրոց այս մեկնութեան մէջ ամենեւին հետքեր չենք գտներ որ քրիստոնէական մատենագրի մը նշան ըլլան: Ո՛չ Գաւթի Ներածութեան վրայ գրած մեկնութեան եւ ո՛չ իւր Սահմանաց մէջ կը գտնենք այսպիսի բան: Բայց այսպիսի հետքերու պակասին իւր յատուկ նշանակութիւնն ունի: Կ'երեւայ թերեւս որ այս ամէն հայկական մեկնութիւնքն ու թարգմանութիւնք թարգմանչաց դպրոցի մը

1 Տես Եւնուպիոս, վարք Պրոյերեսիոսի:

գործքն են, որ բոլորովին զատուած եւ գուցէ ալ
 հակառակորդ էր Ս. Մեսրոպայ եւ Սահակայ
 հիմնած դպրոցին: Թէ ինչպէս այս վերջին
 դպրոցն արտաքին մատենից հետ կը վարուէր
 զանոնք հայերէն թարգմանելու ժամանակ, կը
 տեսնենք Մովսիսի Խորենացւոյ Արթնիոսի ճար-
 տար խօսութեան թարգմանութեան մէջ: Այս
 վերջին թարգմանութեան մէջ բոլոր օրինակներն
 առնուած են Ս. Գրքէն, եւ բոլոր այն տեղերն՝
 որ հեթանոսական դիցաբանութեան ականարկու-
 թիւններ էին, խնամով դուրս թողուած են:

§ 20. Այժմ՝ ամիսիկներ մեր այլեւայլ
 կէտերու նկատմամբ ըսածները:

1. Ստորագութեանց եւ Յաղագս Մեկնութեան գրոց
 վրայ եղած մեկնութիւնք Գաւթի Անյաղթի
 չեն: Էւ ապացոյց առ այս գիտենք որ՝ «). Այս
 գրութեան հետ ամենեւին նոյնութիւն չունի
 այն յունարէն մեկնութիւնն որ ἀπὸ φωνῆς Δα-
 βίδ (ի ձայնէ Գաւթի) կը կոչուի: Բ) Հայերէն
 580ի գրուած գրքի մը մէջ Սահմանք Իմաստա-
 սիրութեան (Prolegomena Philosophiae) Գաւթի
 Անյաղթի կը արուի, բայց Ստորագութեանց եւ
 Յաղագս Մեկնութեան գրոց վրայ խօսող գրու-
 թիւնքը՝ ոչ: Նոյնպիսի ապացոյց կ'ընծայեն Ստե-
 փանոս Սիւնեցի՝ Ը դարուն առաջին կիսուն եւ
 Գրիգոր Մագիստրոս՝ ԺԱ դարուն առաջին կի-
 սուն: Գ) Փաւիայի ձեռագիրն՝ որ այսպիսի խն-
 դիր մ'որոշելու առաջին ճոխութիւնն է, չի յի-
 շեր զԳաւթի: Գրքին վերջը առաջին ձեռքէ
 գրուած վերջաբանութիւնն ալ սոյն արդիւնքն
 ունի. «Իմաստութիւն հաւր եւ բան, սիրողին ի-
 մաստութեան, վարդապետին Սարկաւազ կոչե-
 ցեալ աշխատանաց յուղղութիւն տառիս. զար-
 ժանն հատոյ յանյաչաղ ձրիցդ:» Այս կտորն ես
 այնպէս կը հասկընամ թէ Սարկաւազ կոչեցեալ
 վարդապետն օրինակողն էր Փաւիայի ձեռագրին
 եւ ոչ թէ հեղինակ Մեկնութեան:

2. Թէ Կեկնութիւնը թարգմանուած է բնագրին հետ, ոչ յառաջ եւ ոչ յետոյ: Ասան զի եթէ թարգմանութիւն չէ այս բնագրանրայէս, այն ատեն յօրինուած էր նոյն իսկ բնագրին թարգմանչէն, եւ անոր հետ միասին կը շարունակուէր ի սկզբբանէ:

Այս բանս գրեթէ ստոյգ է. վասն զի —) Առէն ձեռագիրք՝ Փաւլային ալ ի միասին առեալ՝ բնագիրն ու մեկնութիւնը կը գնեն փոխն ի փոխ կարգաւ: Բ) Երկուքին սճն ու բացատրութեան կերպն այնպէս սերտ կապուած են իրարու, որ զատ զատ գրուած ըլլալ գժուար է:

3. Ժամանակին գալով՝ կարելի չէ որոշութեամբ հաստատել: —) Արդանայ յիշատակութիւնն իրրեւքաջ մարդու օրինակ՝ մատնանիչ կ'ընէ Ե գարութեւրջին կէտը: Եթէ աւելի հնազոյն ժամանակ մ'ընդունինք, պէտք ենք այս յիշատակութիւնը յետագայ փոփոխութիւն մը նկատել, զոր հայբնասէր հայ մ'ըրած ըլլայ: Բ) Առէնէն զօրաւոր ապացոյցն է թարգմանութեանս մէջ ցոյացած Արիստոտէլի բնագիրք: Այս բնագիրն ի մասնաւորի Յազագս Կեկնութեան գրոց մէջ՝ ուր կրնանք փորձել զայն, սերտ յարաբերութիւն ունի այն բնագրին հետ, զոր Բոյեթիոս (Boethius) գործածած է: Համեմատելու է օրինակի համար հետեւեալ տեղերու բնթերցուածքն. 16a, 6 (= ապ. Վ ենեա. էջ 461, 14.) 16a, 25 (= 462, 22.) 17a, 11 (= 465, 13.) 17a, 30 (= 466, 8.) 17b, 7, 8 (= 467, 1.) 17b, 14 (= 467, 8.) 18a, 8 (= 468, 18.) 18a, 35 (= 469, 19.) 18b, 25 (= 470, 25 26.) 18b 33 (= 471, 1.) 18b, 39 (= 471, 9.) 19a, 4 (= 471, 17.) 19a, 20 (= 471, 33.) 19b, 12 (= 473, 10, 11.) 19b, 15 (= 473, 15.) 19b, 25 (= 473, 25.) 20a, 31 (= 475, 24.) 20b, 36 (= 477, 11.) 21a, 18 (= 478, 7.) 21a, 22 (= 478, 12.) 21b, 18 (= 479, 20.) 21b, 21 (= 479, 24.) 23a, 11 (= 483, 15.) 23a, 21 (= 483, 28.) 23a, 25 (= 483, 33.) 23a, 31 (= 484, 7.) 23b, 21 (= 485, 15.) 24a, 6 (= 486, 21.) 24a, 8 (= 486, 23.) Բոյեթիոսի ճշգրտագոյն բնագրին հրատարակիչը՝ Կարօլոս Մայսթեր (Karl Meister) միտ գնել կու տայ Ֆլէքայզէնի Տարեգրոց մէջ (Fleckeisen's Jahrbücher, vol. 117)

Բոյեթիոսի բնագրին քանի մը յատկանիշ տեղերուն, որոնց կը վկայէ նաեւ հայերէնը: Աւստի այլ եւս տարակոյս չկայ որ հայերէն թարգմանութիւնն՝ Արիստոտէլի այնպիսի յոյն բնագիր մը կը ներկայացընէ որ առնուազն է դարու հնութիւն ունի: Պէտք է միտ դնել նոյնպէս որ Ասորոգութեանց արարերէն թարգմանութիւնն ալ, զոր Յէնքէր (J. Th. Zenker) հրատարակած է ի Լայփցիկ 1846 ին, հայերէնին հետ շատ մը խնամութիւններ ունի: Յէնքէր իւրաքանչիւր էջի ներքեւ նշանակած է արարերէնի ներկայացուցած տարբեր ընթերցուածքներ, որոնցմէ յաջորդք հայերէնի մէջ ալ կը գտնենք. 2a, 5 (= 362, 15) «կամ բացասութեան» յաւելումն. 2a, 38 (= 364, 4) կը պակսի *κατηγορηθήσεται τὸ ζῶον ἰσομερ.* 3a, 20 (= 366, 17) պակաս է *ὠσαύτως.* 3b, 26 (= 368, 21) պակաս *γάρ.* 3b, 29 (= 368, 23) պակաս *ἢ τριπλήξει.* 3b, 35 (= 369, 4) պակաս *καὶ ἦτορ.* 4b, 13 (= 371, 3) պակաս *πάθους.* 5b, 8 (= 375, 13) «այսքանապէս.» (καθ' αὐτὰ πόσα.) 6a, 22 (= 377, 15) «հինգ քան երեք ասին» (πέντε ἢ τρία λέγεται.) 8b, 28 (= 386, 8) «տեւողագոյն եւ յոգնամանակագոյնն գոլ» (μονιμώτερον εἶναι καὶ πολυχροσιώτερον.) 9a, 30 (= 388, 20) պակաս *καὶ στρουφνότης.* Սակայն այս տարբերութեանց մեծ մասն արդէն Weitzի մէկ կամ աւելի ձեռագրաց մէջ կը տեսնուին:

§ 21. Այժմ անցնինք քննելու թէ այս գործքին մէջ ի մի ամիտութեամբ թարգմանութիւնք ինչ չափով կը ընուն այն պայմաններուն երկրորդը՝ զորոնք վերը (§ 2) բացատրեցինք. այսինքն՝ այնպէս բառական ըլլալն որ արդեամբք յոյն բնագիրք՝ որոնցմէ թարգմանուած են, ցոլանան ասոնց մէջ: Այս պայմանը շատ կատարեալ եղանակաւ կը ընուն սոյն թարգմանութիւնք: Միայն զարտուղութիւն կը կազմէ Յաղագս աշխարհի գրոց թարգմանութիւնը, եւ այս տեսակ այլայլութեանց մեծ մասն ա-

ղաւաղութիւնք են, ծագած անկէ՝ որ շատ տարածուած էին ասոնք իբրև դասագիրք: Բաւական է այս կէտիս նկատմամբ Ատալպերդ Մէրքսի (Adalbert Merx) գրածը բերել ի վկայութիւն: Իրաւ է որ այն խօսքերը գրուած են Գիոնեսիոսի Թրակացոյ հայերէն թարգմանութեան վրայ, բայց շատ լաւ կ'արժեն հաւասարապէս նաև այս թարգմանութեանց համար. եւ ամենեւին բան մը չի մնար յաւելուլ այն մասին վրայ, յորում կը սահմանուի այն մասնաւոր եղանակն՝ որով գործածելու է այս թարգմանութիւնքն: Հոս կը զնեմ՝ կտոր մը այս գրքէն՝ « Գիոնեսիոսի Թրակացոյ արուեստ քերականութեան », Լայպցիկ 1883. Մէրքսի ճառ վասն հայերէն թարգմանութեան, էջ 63. (Dionysii Thracis Ars grammatica, edidit Gustavus Vhlig. Lipsiae 1883. Merxii Disputatio De interpretatione Armeniaca p. LXIII.)

« Այժմ մեկնենք թէ ինչ կերպով է վարուած հայը՝ Գիոնեսիոսն թարգմանելու ժամանակ: Թարգմանչին նկարագիրը կարճ կերպով կրնանք նկարագրել, եթէ ըսենք որ ոչ միայն բառերուն, այլ գրեթէ վանկերուն եւ տառերուն անգամ կապուած է. սակայն այս չոր մեկնութեամբս չատանալով՝ բաւական համարեցանք օրինակ բերելով ցուցրնել՝ թէ ինչ ճամբայ բռնած է, զոր եթէ ընթերցողք հետազօտեն՝ լաւ կ'ըմբռնեն թէ ինչ է իւր սովորական կերպն եւ ինչ ճոխութիւն ունի

քննադատութեան համար: Այս վախճանաւ երկու գլուխ յառաջ կը բերենք յունարէն եւ հայերէն՝ աւելցընելով վրան հայերէն իւրաքանչիւր բառի, մանաւանդ թէ նաեւ վանկի մեկնութիւնն այնպիսի եղանակաւ որ՝ ըստ կարելոյն՝ գիր գրի համապատասխանէ: Այլ լատիններէն մեկնութեցողներէն կը խնդրեմ՝ մոռնալ Կիկերոնը, եթէ մէկն համեմատէ յունարէն բնագրին հետ, չի կրնար չիմանալ որ կարելի է բաւական ճշգուծեամբ որոշել, թէ հայն ինչ յունարէն ընթերցուած կը փոխադրէ թարգմանութեամբ:»

Մէքքսի օրինակ բերած քերականութեան գլխուն տեղ կը դնենք հոս էջ մը Յաղագս Մեկնութեան գրքէն:

17a, 8*	Ἔστι	δὲ	εἰς	πρωτος	λόγος	ἀπο-
	լւ	է,	մի,	առաջին	բան	բաց-
	ֆանտիկոս		κατά-φασις,		εἶτα	ἀπό-
	երեւական.		ստոր-ասութիւն,		սպա	բաց-
	φασις:		οἱ δ' ἄλλαι		πάντες	
	ասութիւն:		իսկ այլքն		ամենեքեան,	
	սυν-δέσµω		εἰς:	ἀνάγκη δὲ	πάντα	
	շաղ-կապաւ.		մի:	բաց հարկէ	զամե-	
	նայն		λόγον	ἀπο-φαντικόν	ἐκ-ρῆματος	
	բայէ		բան	բաց-երեւական	նարտա-	
	բայէ		εἶναι	ἢ	πιώσεως	ῥήμα-
	տոս՝		գոլ,	կամ	տապալմանէ:	
	թե		καί	γὰρ	ὁ-τοῦ-ἀνθρώπου	λόγος,
			եւ	քանզի	մարդոյն	բան,
	ἐάν		μὴ	τὸ-ἔστιν	ἢ	ἢν
	թե		ոչ	զ'էն.		ἢ
						եւ կամ

* Տես սուղ. Վենետ. էջ 465, 9 եւն:

ἔσται	ἢ	ἄλλο	τι	τῶν τοιοῦ-
զեղիցին	կամ	զայլ	ինչ	զայսպի-
των	προσθεθῆ,	οὐ-πω	λόγος	ἀπο-
սեացն	ան-դիցէ,	չեւ-եւս	բան	բաց-
	φαντικός.			
Երեւական:				

Մէրքս իւր՝ Թրակացւոյ Քերականութենէն բերած օրինակին մէջ աւելցուցած է նաև տառ տառ լատիներէն թարգմանութիւն մը: Ես զանց ըրի զայս, վասն զի բերուած օրինակին աւելի ազգուութիւն մը չի տար: Աւերը գրուած քաղուածոյ օրինակին մէջ, — միտ գրուի որ յունարէնի կարգը պահուած է, — պէտք է ի բաց առնուլ

1. δέ եւ γάρ շաղկապաց թարգմանութիւնը, առաջինը կը թարգմանուի «բայց» կամ «եւ», ըստ իմաստին՝ թէ հակառակը նշանակելու զօրութեամբ գործածուած է թէ պարզապէս իբր համազօր *καὶ* (և) շաղկապի:
2. Յօդի թարգմանութիւնը: Հայերէնի յօդը կը թարգմանուի ն մասնիկն յաւելով: Այս վերը գրուած թարգմանութեան մէջ յունարէն բնագրին ունեցած տարբերութիւնք առաջին հայեցուածքով ալ կը գտնուին: Այս տարբերութիւնքն են՝ պակաս ըլլալն *ρήματος* եւ *ἢ ἢν* բառերուն, եւ *ἄλλο τι τῶν τοιοῦτων* ընթերցումն փոխանակ *τι τοιοῦτον* ընթերցման:

Մէրքս կը շարունակէ դարձեալ այսպէս՝ յէջն 67.

«Այս է ուրեմն հայկական թարգմա-

նութեան նկարագիրը, յունարէնը վանկ
 առ վանկ փոխադրելով կը թարգմանէ
 հայն, շատ քիչ անգամ միտ դնելով ի-
 մաստին, իսկ մասնիկներն՝ որոնցմէ զուրկ
 էր իւր հայրենի լեզուն, երբեմն դուրս
 թողլով եւ երբեմն ազատօրէն փոխադրե-
 լով: Ընթերցողները մտադիր կ'ընեմ որ
 չկարծեն թէ թարգմանչէն հնարուած
 բառերը լեզուին գործածութեան մէջ
 առնուած չըլլան. մանաւանդ թէ այնպէս՝
 ինչպէս անճաշակ լատինական թարգմա-
 նութիւնքն՝ որ *ἡμετοχῆν* participium, *ἡ-
 τιστικῆν* accusativum, *ἡμενικῆν* genitivum
 թարգմանել չամաչեցին, ամէնէն ընդու-
 նելի եղան, այսպէս նաեւ Գիտնեսիոսի քե-
 րականութեան թարգմանչին յունականաց
 ձեւին համեմատ յօրինած բառերն յետոյ
 սովորական գործածելի բառերու կարգն
 անցան: Այնպէս որ եթէ մէկն՝ առանց
 միտ դնելու յունարէն նախարնագրին,
 հայերէնը թարգմանէ ուրիշ լեզուի մ'այն
 ոճով՝ որ գործածէ բառագրոց մէջ ա-
 բուեստին յատուկ (technique) բառերուն
 դրուած մեկնութեամբ, Գիտնեսիոսի հայ-
 երէն թարգմանութեան ոչ ասութեան
 կերպն եւ ոչ նկարագիրը բացատրած կ'ըլ-
 լայ, եւ ոչ ալ քննադատութեան օգուտ
 մ'ըրած համարելու է: Ասան զի եթէ
 ուղիղ հասկընալ կ'ուզէ զայն, իմաստն
 հայերէնէն եւ յունարէնէն հանելու է:

Ուստի բոլորովին անօգուտ է, սոյն հայերէն բնագիրն ուրիշ որեւէ լեզուի թարգմանել, այլ պէտք է հայերէնն այնպէս գործածել, որ իւրաքանչիւր բառն յունարէն բնագրին համեմատ ճշգրտիւ քննուի:»

§ 22. Երրորդ պայմանն՝ զոր վերը § 2 գրինք, այն էր՝ թէ պէտք ենք թարգմանութեանս անխառն օրինակ մ'ունենալ: Ստորոգութեանց եւ Յաղագս Մեկնութեան գրոց հայերէն օրինակներն՝ զորոնք համեմատած եմ եւ գործածած, հետեւեալքն են.

—) Տպագրութիւնք: Դաւթի Անյաղթի իմաստասիրական եւ այլ գործոց հրատարակութիւն մ'եղած է ի վենետիկ 1833ին Մխիթարեանց տպարանէն: Այս հրատարակութեան 359—408 էջերուն մէջ գրուած է Տասն Ստորոգութեանց ճառն՝ առանց մեկնութիւնը կից ունենալու: Վերջաբանութիւնն է այս. «Աստարեցաւ տասն ստորոգութիւնսն ասացեալ յեռամեծէն յԱրիստոտելէ որ ասի բոս յունարէն ձայնի կարգապէս:» Ճառիս վերնագիրն ալ է պարզապէս. «Ստորոգութիւնք Արիստոտելի:» Այստեղ Դաւթի յիշատակութիւն չկայ. բայց կը յաջորդէ հոս 409—458 էջերուն մէջ նոյն ճառն 96, 28 տեղէն սկսեալ մինչեւ վերջ, այս անգամ ամէն հատուած ունենալով իրեն կից այն տեղւոյ մեկնութեան հատուած մ'ալ: Ասոր վերնագիրն է. «Ստորոգութիւնք Արիստոտելի թարգմանեալ եւ մեկնեալ ի Դաւթէ:»

Մեկնութեան առաջին մասը թերի է վենետիկոյ ձեռագրաց մէջ, բայց միւս ձեռագրաց մեծագոյն մասն՝ զորոնք պիտի ստորագրեմ՝ ինծմէ գործածուած ըլլալով, ունի այս մասն ալ:

Վենետիկոյ բնագիրն գործոյս Բ Յաւելուածին մէջ* Վ գրով նշանակած եմ: Վենետիկոյ հրա-

* Այսինքն հեղինակին այն մասին մէջ հրատար-

տարակուժիւնը յէջն 349—408 երեք ձեռագրաց համեմատ եղած է, որոնց առաջինը մեծ նօտրգիր է եւ գրուած Հայոց թուականին ՊԾԹ = 1410 Յ. Ք., երկրորդը՝ մանր նօտրգիր՝ գրուած Հայոց ՌՃԼԶ թուականին = 1687 Յ. Ք., իսկ երրորդը՝ մանր նօտրգիր անթուական է: Նոյն տպագրութեան 409 էջէն մինչեւ 458 բնագիրը տպուած է թարգմանութեան հետ, եւ առ այս պիտանի էր յիշեալ երեք ձեռագրաց միայն առաջինը: Մտադիր ըլլալու է որ հնագոյն ձեռագրին մէջ բնագիրն ու մեկնութիւնը միասին կ'ընթանան, եւ միայն նօրագոյն ձեռագրաց մէջ կը գտնուի բնագիրն առանց ընկերակցութեան մեկնութեան: Նոյն վէնետական հրատարակութեան մէջ Յաղազս Մեկնութեան գրոց բնագիրը տպուած է 461—486 էջերուն մէջ: Վերնագիրն է. «Սկիզբն եւ Նախագրութիւն գրոցն՝ որ ասի ըստ Յունաց Պէրիարմէնիաս (περι ἐρομησίας), եւ Հայերէն Յաղազս Մեկնութեան, արտադրեալ ի մեծ իմաստնոյն Արիստոտէլէ:» Ասոր կը յաջորդէ (էջ 487—553) նոյն բնագիրը, բայց կից ունենալով հատած առ հատած նաեւ մեկնութիւնը, որ սակայն թերի է 17a, 25 տեղէն մինչեւ 20b, 14: * Ասոր ալ վերնագիրն է «Պէրիարմէնիաս (περι ἐρομησίας) Արիստոտէլի թարգմանեալ եւ մեկնեալ ի Գաւթէ:»

Այս մասերուն ալ նոյն ձեռագիրը գործածուած են, որոնք գործածուած են նաեւ Ստրոգուլեանց համար, այսինքն՝ բնագրին համար միայն մանր նօտրգիր ձեռագիր մը 1687ին եւ մանր նօտրգիր մ'ալ 1709ին գրուած. իսկ բնագրին ու թարգմանութեան համար ի միասին՝ մեծ նօտրգիր ձեռագիր մը 1410ին գրուած:

Այս ձեռագրաց տարբեր ընթերցուածքն երբեմն նշանակուած են՝ բայց առանց դասակարգութեան՝ տպուած բնագրին լուսանցից ներքեւ: Գրոյս Բ Յաւելուածին մէջ եւ այլուր կը նշանակեմ՝ այս ընթերցուածքները V0 տառերով:

ըսկած հայերէն ընագրաց համեմատութեանց մէջ:

Ծ. ԹԱՐԳՄ:

* Տես տպ. վննետ. էջ 512—513, Ծ. 1:

Ծ. ԹԱՐԳՄ:

§ 23. ք) Այժմ գանք Փարիզի, Երուսաղէմի եւ Փաւիայի ձեռագիր աղբերաց: Աղգային Մատենադարանին (Bibliothèque Nationale) մէջ շատ մը ձեռագիր օրինակներ աչքէ անցուցի, ի մասնաւորի երկու հաս' Չեռ. Հայկ. (Fonds Arméniens) թիւ 105 եւ 106, զորոնք Բ Յաւելուածին մէջ D եւ E տառերով նշանակած եմ, բայց համեմատութեան մէջ պարզապէս "Փարիզի Չեռագիրք" (Paris MSS կամ P. MSS) գրելով: Տասն Ստորագութեանց բնագիրն՝ առանց յարակից մեկնութեան՝ թիւ 105 ձեռագրին թղ. 89—118 մասը կը գրուէ: Իսկ մեկնութեամբ ընկերացեալ բնագիրը կու տայ թիւ 106 ձեռագիրը՝ թղ. 252—356: Ասոնցմէ թ. 106 հնագոյն է, հաւանականագոյնս Ժե դարէն, բայց ամէնէն գէշ գրուած. թ. 105 քիչ մ'աւելի կրտսեր է, եւ աւելի վայելուչ գրուած:

Երկու ձեռագիրքն ալ թարգմանութիւնն ու մեկնութիւնը Գաւթի կ'ընծայեն:

§ 24. Համեմատելով այս ձեռագիրն 1887ին միշտ գիտած էի որ թարգմանութեանս մէջ մնացած են դեռ եւս շատ տարբերութիւններ յոյն բնագրէն, որոնք արդիւնք էին ընդօրինակողաց աղաւաղմանց եւ միջին դարու լատինական թարգմանութեանց վրայէն եղած սրբազրութեանց: Յուսով որ ասոնք արտաբնել կարենամ եւ աւելի անխառն բնագիր մը ձեռք ձգեմ՝ 1888ին Երուսաղէմ գնացի, եւ համեմատեցի հոն երկու հնագոյն ձեռագիր որ կը

պահուին Ս. Յակոբայ վանաց Պատրիարքին Մատենադարանին մէջ: Այս երկու ձեռագիրները համեմատութեանս մէջ նշանակած եմ “Չեռ. երուս.” (J. MSS) կամ “J. 401,” եւ “1291,”: Բ. Յաւելուածին մէջ թիւ 1291 ձեռագիրը կը նշանակեմ B, իսկ Թ. 401՝ C տառիւ: Ասոնց վերջինը կ'երեւայ ինձ երկուքէն հնագոյնը: Վերջնոյս մէջ Ստորոգութեանց մեկնութեան վերջին հատածը պարունակող թուղթը պակաս է: Երկու ձեռագիրքն ալ անթուական են, բայց գրութենէն դատելով Թ. 401 ԺԳ դարու վերաբերելու է: Արցաւիմ որ իմ դիտողութիւնքն՝ որոց մէջ Երուսաղէմի այս ձեռագիրքը լիութի նկարագրած էի, կորսուեցան ճամբորդութեանս միջոցին: Նոյն տարին քննեցի նաեւ Էջմիածնի ձեռագիրքն ալ, բայց տեսայ որ բան մը չեն աւելցրներ թարգմանութեան բնագրին քննագատութեան նկատմամբ՝ զոր ըրած էի արդէն Փարիզի եւ Երուսաղէմի ձեռագրաց վրայէն:

§ 25. Այս քննագատեալ բնագրին վրայ հիմնուած է այն համեմատութիւնն որ տպուած է այս գրքիս 1—50 էջերուն մէջ: Այս էջերն արդէն տպուած էին, երբ յայց ելայ Փաւհա քաղաքն, ուր լսած էի թէ կայ Գաւթի Անյաղթի ձեռագիր մը Համալսարանին գրատան մէջ: Այս ձեռագրին տարբերութիւնքն միւս ամէն ձեռագիրներէն այնչափ մեծ էին, որ բոլորովին նոր համեմատութիւն մ'ըրի, եւ ստիպուեցայ յաւելուածի մը մէջ դնել այս ձեռագրին համեմատ յաւելիք եւ ուղղելիք այն

հայերէն բնագրին վրայ՝ որով գործած էի ցայն-
 ժամ: Բ. Յաւելուածին մէջ տպած եմ Փաւի-
 այի այս ձեռագիրն, հրատարակելով՝ որչափ
 որ կարելի էր՝ իւր ամէն սեպհականութիւնքն
 ուղղագրութեան, կիտագրութեան եւ շեշտա-
 գրութեան: Այս ձեռագիրն այժմ աւելի ման-
 րամասն պիտի ստորագրեմ: Չեռագիրս երկու
 հատոր է՝ Թ. 130 D 42, 43: Առաջին հատո-
 րին մէջ քանի մը քառեակներն ի բաց ա-
 ռեալ՝ ձեռագիրը գրուած է թանձր բամբա-
 կեայ թղթի վրայ, որ շատ ողորկ է եւ սպիտակ:
 Էջերու մեծութիւնն է $10 \times 6\frac{3}{4}$ մատնաչափ:
 Առ հասարակ գրութեան չորս տողերու վրայ
 կ'իյնայ մէկ գծային մատնաչափ: Այս ձեռա-
 գրին մէջ ճշգրտապատկերն (facsimile) աւել-
 ցուած է գրքիս ետեւը: * Կ'երեւայ թէ այժմու
 կաղմը Ժ. Ե. դարէն է: Շատ մը քառեակներու
 առաջին եւ վերջին թերթերը կը պակսին, ի-
 բրու թէ գիրքն յառաջ կը կարդացուէր արձակ
 քառեակներով: Երկու հատորին մէջ ալ
 թուական չկայ: Այն գրութիւնն՝ որով գրուած
 է Դաւթի Մեկնութիւնն Պորփիւրի Ներածու-
 թեան վրայ եւ Տասն Կտորագրութիւնքն ու Յա-
 ղագս աշխարհի հանդերձ մեկնութեամբ՝ 1300էն
 Յ. Բ. կրտսերագոյն չ'երեւար եւ ոչ ալ երի-

* Մեր ձեռքն եղած օրինակին մէջ գրքին սկիզբն
 է այս ծշգրտապատկերն, որ շատ յաջողած ու գեղեցիկ
 է: Գիրն է կանոնաւոր միջին մեծութեամբ բոլորգիւ,
 բայց (սորագոյն) լուսանցագրութիւնք տգեղ շղագիր են:
 Ժ. ԹԱՐԳՄ:

ցագոյն քան 1100 Յ. Ք: Այս ընդօրինակողն նաեւ երկաթագիր գրել կրնար, որով շատ անգամ կ'աւարտէ տողերը: Արդեամբք ալ տեղ մը շեղած գրած է կէս էջ մը մանր երկաթագրով: Չեռագրիս ուղղագրութիւնն է այնպէս՝ ինչպէս կը գտնենք Թ. ու Ժ. եւ ենթագրութեամբ նաեւ հնագոյն դարուց ձեռագրաց մէջ: Այսպէս փոխանակ կրասերագոյն է, եր, եին, եւի, երէ, ունեին, օ, եւ (= էլαβεν) ուղղագրութեան կը գտնենք գրուած՝ թէեւ ոչ միշտ անփոփոխ՝ է, եր, եին, եւի, երէ, ունեին, օ, եւ. երբեմն՝ երկէսնէն փխ. երկէսնէն, յաճախ յաւեփ եւ այլ փխ. յաւեփ եւ այլ: Նոյնպէս նաեւ երբեք գրուած է երբեմն փխ. երբեք, ինչպէս 19, 36, դեղ փխ. դեղ: Քիչ համառօտութիւնք կան, եւ այն ալ է միայն սովորական - լի եւ - լի փխ, - լիւն եւ - լիւն: Այս ձեռագրին կիտագրութիւնը գծուարին էր տպագրութեամբ լոյս հանել, մանաւանդ երկու քովէքով կեցած մանր կէտերու եւ երկու մեծ կէտերու տարբերութիւնը: Այլոր ու չորեքկուսի կէտեր կը գործածուին, ինչպէս նաեւ ծանր ու թեթեւ ստորակէտերն: Այլոր ստորակէտներ յաճախ կը տեսնենք գծին վրան եւ նաեւ ծանր չորեքկուսի գլխով ստորակէտներ: Արկին կէտ կը գտնենք թէ՛ գրութեան ուղղութեան մէջ եւ թէ՛ ուր աւելի դազար կայ՝ գծէն վեր: Առանձին կէտն երբեմն կ'որ է, երբեմն չորեքկուսի, եւ գծին կամ ներքեւն, կամ դիմացն եւ կամ վրան կը կենայ: Տպագրութեան նշանաց պակասութեամբ մեր տպագրած բնա-

գրին մէջ կրկին կէտ գրուած են յաճախ սկզբնա-
գրին վրայէ վրայ կեցած երկու կարճ հորիզոնական
գծիկներու տեղ: Տեղ տեղ նաեւ երեք կէտ
կը գտնենք: Ախտագրութիւնն ի մասնաւորի
առատ ու ճոխ է, եւ գրուածին իմաստն մէջտեղ
հանելու համար կիրարկութեան յարմարցուած:
Գրութիւնը շատ անգամ գրեթէ ոչ-բառան-
ջատ անընդհատ է, եւ կիրտագրութեան գործա-
ծուած ամբողջ գրութիւնը կ'երեւայ թէ ճշդու-
թեամբ ընդօրինակուած է հին գրքէ մ'որ բառ-
անջատ չէր, որուն մէջ կէտերը կը գործա-
ծուէին բառերը բաժնելու: Այլազգ մեկնել
չեմ կրնար գծին վրան յաճախ գործածուած
անջատանիշը (diastole) կամ ստորակէտը, ուր
որ ոչ կրճատում (élision) կայ եւ ոչ երկձայ-
նաւոր (hiatus): Շատ բառեր որ նորագոյն բնա-
գրաց մէջ իբրեւ մէկ ամբողջական բառ ի միա-
սին կը գրուին, ասոր մէջ երբեմն բաժնուած
են ստորակէտով, զոր օրինակ քրէթէ բառն
գրուած է քրէ, րէ: Նախագրութիւնք շատ ան-
գամ իրենց նախորդ բառին կից գրուած են.
երբեմն կը գտնենք նաեւ ենթամնայ մը գրուած
բարդ բառի մը ներքեւ: Օժանդակ է (= ἔστυ)

բայը շատ յաճախ կը կցուի իրեն նախորդ ըն-
դունելութեան հետ:

Չեռագրիս ուղղագրութիւնը բոլորովին
միօրինակ չէ, եւ իրեն ունեցած ամէն տարբե-
րութիւնքն ալ պահած եմ այս սպագրութեան
մէջ: Այս այլակերպ գրութեանց ոմանք անտա-
րակոյս ընդօրինակողին սխալմունքն են, բայց ո-

մանք ալ կրնան բանասիրական արժէք ունենալ : Ես պարզապէս փորձեցի տպագրութեանս մէջ հրատարակել բնագիրն՝ ինչպէս որ է ձեռագրին մէջ : Երբ կ'օրինակէի ձեռագիրը տպագրութեան համար՝ ընդհանրապէս անջատուած գրեցի բառերն որոնք իրարու կից գրուած էին, բայց զգուշացած եմ ուրիշ փոփոխութիւն մ'ընելէն : Թարգմանութիւնս Փաւհայի ձեռագրին համեմատ տպելու ժամանակ ամենեւին աշխատութեան շինայեցի՝ շեշտերը ճշդիւ պահելու, որոնք շատ նկարագրական են : Քիչ հայերէն ձեռագիր կայ, որոնց մէջ այսչափ խնամով եւ լրութեամբ շեշտուած ըլլան բառերը : Քիչ տեղ, զոր օրինակ 16 ա, 13 շեշտը դրուած էր հորիզոնական դրիւք փոխանակ ուղղահայեաց կենսւու, եւ այս ալ ջանացի պահել : Հին հայերէնի շեշտման խնդիրը մթին է, եւ նոր հրատարակութեանց մէջ շեշտերը չեն դրուիր : Ար յուսամ թէ իմ այս փոյթս՝ նաեւ շեշտագրութիւնը պահելու տպագրութեան մէջ՝ գործածական կ'ըլլայ բանասիրաց, որոնք հետաքրքիր են հին հայերէնի շեշտին ինչ կերպ ըլլալը որոշելու :

§ 26. Հոս կը դնենք այս ձեռագրին բովանդակութեան ցանկը : Առաջին հատորին մէջ՝ 1. հին ձեռքով, թէեւ ոչ նոյն՝ բայց ժամանակակից այն ձեռքին հետ, որ գրած է ամբողջ Բ հատորը, գրուած է յունարէն անկաբանական բառերու ցանկ մը հայերէն տառերով եւ անոնց համապատասխանող ռամկօրէն հայերէն բառերովն : — 2. 'Նոյն ձեռքէն՝ Փիլոնի բառգիրք

անուանց Հին Կտակարանին: Ասոր վերնագիրն է* . « Այս ձայնք Հերբայեցւոց անուանց թարգմանեցան ի յունարէն լեզու ի ձեռն Փիլոնի, յաջորդի առաքելոց:» Կերեւայ թէ այս է աւելի հնագոյն ձեռն Փիլոնի բառագրոց քան զոր ունինք յունարէն եւ լատիներէն: Այն ձեռքն՝ որ գրած է այս 1 եւ 2 կտորները՝ ես կը կոչեմ A_1 : — 3. Նորագոյն ձեռքէ մը, զոր Օ կը կոչեմ, եւ անողորկ թղթի վրայ գրուած կը յաջորդէ Արիստոտէլի ճառն Յաղագս աշխարհի եւ Յաղագս Առաքինութեանց: Առաջնոյն սկիզբը թերաւ է: — 4. Պորփիւրի Ներածութիւնն դարձեալ ուրիշ ձեռքէ, զոր B կը կոչեմ, որ աւելի հնագոյն է քան զC, բայց կրտսեր քան զA եւ A_1 : — 5. Գաւթի մեկնութիւն Ներածութեան վրայ: Ասոր սկիզբն է B ձեռքէ, բայց մեծ մասն է A ձեռքէ, որ գրած է ամբողջ Բ հատորը: Գրքին այս մասն ամէնէն աւելի մնասուած է խոնաւութենէ: Գաւթի մեկնութեան վերջին մասն ալ դարձեալ ուրիշ եւ շատ յատուկ ձեռքէ մը գրուած է, զոր A_2 կը կոչեմ: Այս ձեռքն թերեւս ժամանակակից է Aի, եւ յունարէն գրութեան նմանող է, այնու որ ամէն ձայնաւորով սկսող բառերուն սկիզբն շնչանիշ կը գնէ . — 6. A_1 ձեռքէն գրուած հին թարգմանութիւն մը Ստորոգութեանց վրայ

* Հեղինակն այս վերնագիրքն ալ չէ դրած հայերէն բնագիրներով, այլ միայն անգղիներէն թարգմանութեամբ, ուստի սփարուեցանք նոր թարգմանութեամբ դնել:

եղող մեկնութեան մը, որուն սկիզբը կորսուած է: — 7. Հին հայերէն թարգմանութիւն Եւկղիտեայ՝ Ա գիրք մինչեւ ցԳ. Առաջագրութիւն հանդերձ երկրաչափական գծաձեւովք Այս մասն ալ A_1 ձեռքէն:

Հատոր Բ կը բովանդակէ Ստորագրութիւնքն ու Յաղագս Մեկնութեան գիրքն գեղեցիկ քաջավարժ եւ հին ձեռքէ մը, զոր A կը կոչեմ: Լուսանցքի վրայ եւ բնագրին մէջ հայերէնի նորագոյն ընթերցուածքներ սփռուած են՝ գլխաւորաբար C ձեռքէն, որոնք՝ ինչպէս երբեմն նշանակուած է, առնուած են «Ի գրոց փրանկաց»:» Քիչ բացառութեամբ՝ ամէն այլ ընթերցուածք Վենետից բնագրին եւ այլ ձեռագրաց՝ զորոնք իմ ձեռագրաց համեմատութեանս (apparatus criticus) մէջ աւելցուցած եմ՝ նշանակելով, նաեւ C ձեռքէն այնպէս նշանակուած են աւելցուելով՝ շատ անգամ նաեւ փորձ մ'ալ եղած ըլլալով բուն բնագիրն եղձանելու: Ժամանակակից A_1 ձեռքն ալ բնագրին մէջ կամ լուսանցքի վրայ քանի մը սրբագրութիւնք աւելցուցած է, զորոնք խնամով նշանակած եմ՝ իւրաքանչիւր էջին ներքեւ: Թերեւս այս ձեռքն է՝ եթէ ոչ բուն առաջին ձեռքն ինքնին՝ որ հոս հոն ջնջելու կիտանշաններ (punctum delens) դրած է: A_1 ձեռքին ըրած սրբագրութիւնք առնուած ըլլալու են Ե դարու գրուած յունարէն ձեռագիրներէ: Օրինակի համար այս ձեռքն է որ 19b, 8 տեղն («անուն ոչ ասեմ, այլ անու-

բոշելի անունն յսուբին մէջ^{*)} « ոչ » բառին վրայ ջնջման կիտանշան կը դնէ, եւ ասով սա ընթերցուածը յառաջ կը բերէ՝ « անուն ասեմ, այլ անորոշելի անուն » (ὄνομα μὲν λέγω, ἀλλ' ἀόριστον ὄνομα). մինչդեռ բոլոր յոյն ձեռագիրք կը կարդան՝ ὄνομα μὲν οὐ λέγω, ἀλλ' ἀόριστον ὄνομα (անուն ոչ ասեմ, այլ անորոշելի անուն^{**)} Ա'երեւոյ թէ նաեւ այս ձեռքն է՝ որ խորագրոց մեծագոյն մասը գրած է, որոնք կարմրագիր են : Կարմրագիր քանի մը սրբագրութիւնք չկրցայ ճանչնալ թէ Δ, ձեռքէն են արդեօք թէ C գրութեան : C ձեռքին բոլոր ընթերցուածք աղաւաղութիւնք են բնագրին. եւ Փաւլոսի ձեռագրին յարգը ճիշդ յայտ է որ զմէզ շատ աւելի ի վեր կը հանէ ժամանակաւ քան այս միջին դարու մէջ եղած աղաւաղութիւնքն՝ որ Ե գարու թարգմանութիւնն այլակերպած են : Տատամեցայ նախ նշանակելու տպագրեալ հրատարակութեան ձեռագրին՝ ինչպէս նաեւ միւս ձեռագրաց տարբեր ընթերցուածքն, այնպէս յոռի են ամէնքն ալ առհասարակ : Սակայն ի վերջոյ իւրաքանչիւր էջին ներքեւ նշանակեցի զասոնք ալ՝ միայն որպէս զի ցուցնեմ թէ հին հայերէն բնագիրք ինչ աղաւաղմանց ենթակայ եղած են միջին դարերու մէջ Փրանկաց ազդեցութեան

* Այս փակագծեալ հայերէն բնագիրը (տես՝ տպ. վննետ. էջ 473, 6) մինք աւելցուցինք ընթերցողաց դիւրութեան համար. հեղինակը լոկ յունարէն կոչմամբք կը շատանայ :
Ծ. ԹԱՐԴՄ. :

ներքեւ: Այս պարագայն կը ցուցնէ որ պէտք է յետ ընթանալ հասնիլ բնագրի աւելի հնագոյն շրջան մը: Նոյն զգուշութիւնը գործադրելու է նաեւ երբ հայերէն Աստուածաշուփն քննադատական նպատակաց կը գործածէ մէկը:

§ 27. Այս ձեռագրին ինչ բախտ ունեցած ըլլալը ծանօթ է ժ.Ջ. դարէն յառաջ: Սակայն յիշեալ դարուն սկիզբը Pero di Beccarisi անուն անձին կը վերաբերէր, որ Փաւիայի համանուն անուական գերդաստանին անդամներէն մին էր: Քիչ մ'ետքն ձեռագրին տէրն էր Թեոսեոս Ամբրոսիոս՝ ի դրանկաց Ալբոնեսեանց Փաւիայի (Theseus Ambrosius ex comitibus Albonesii), որ Իտալիոյ մէջ Արեւելագիտական Ուսմանց առաջին ռահփրայներէն մին է, եւ հեղինակ «Ներածութեան Քաղզէարէն, Ասորերէն եւ Հայերէն եւ այլ տասն լեզուաց» գործքին. (Introductio in Chaldaicam linguam, Syriacam, atque Armeniacam, et decem alias linguas, Excudebat Papiæ. Joan. Maria Simoneta Cremonen. In Canonica Sancti Petri in Coelo Aureo. Sumptibus et Typis, auctoris libri. Anno Virginis partu. 1539. Kal. Martij.) Սոյն հեղինակին իւր «Ներածութեան» մէջ յառաջ բերած հայերէն օրինակներէն մէկ քանին առնուած են բուն այս ձեռագրէն, եւ կը գտնուին օրինակի աղագաւ յէջս 144, 156, 165, 166: Սոյն այս «հայերէն տառերով գրուած Արիստոտէլի հնագոյն գիրքը» (Antiquissimus Ari-

stotelis liber, Armenicis literis scriptus) կը յիշէ թեւեւս Ամբրոսիոս յէջն 168: Նոյնպէս էջ 144 կը գրէ. « Հայերէն տառերով գրուած հնագոյն գրքի մը մէջ յորում Պորփիրի Նախասութիւնք եւ գոյզն ինչ Արիստոտէլի Տրամաբանականք հայերէն տառերով եւ լեզուաւ գրուած են՝ գտնելով՝ » կը փութայ երբայական այբուբենի տառագարձութիւնը դնել, որ այս ձեռագրին Ա հատորին մէջ կը գտնուի: Սոյն անձը նոյնպէս կու տայ Պորփիրի եւ Արիստոտէլի ընթերցուածներ՝ որ միայն այս ձեռագրին մէջ կը գտնուին, եւ անգամ մ'ալ կը տպագրէ ծանօթութիւն մը, զոր այս ձեռագրին լուսանցքին վրայ կրտսերագոյն ձեռքէ մը գրուած կը գրտնենք: Փաւիայի Համալսարանին մէջ երեք ուրիշ հայերէն ձեռագիր ալ կայ, որ այս թեւեւս Ամբրոսիոսի կը վերաբերէին, եւ որոնց մէջ հայերէն գրերով նշանակած է իւր անունն ու տիտղոսները: Այս միւս ձեռագիրք աւելի կըրտսերագոյն ժամանակաւ՝ Եկեղեցական մատեաններ են: Անշուշտ իւր ձեռքի գրութիւնքն են այն շատ մը ընդտողեան լատիներէն գիտողութիւնք, որ կը գտնուին այս գրութեանց եւ նաեւ Պորփիրի եւ Արիստոտէլի թարգմանութեանց մէջ:

§ 28. Այժմ անցնինք նկատել թարգմանութեանց երկրորդ խումը՝ այսինքն Յաղագս Աշխարհի եւ Յաղագս Առաքինութեանց թարգմանութիւնք: Ասոնց հնութիւնն աւելի նուազ ապահով է քան թէ առաջին խմբին թարգմանութիւնք, եւ ամէնէն կանուխ գտած տեղեկու-

Թիւննիս է Գրիգորի Մագիստրոսի Նամակներէն այն կտորը՝ զոր վերը գրինք՝ § 10: Մագիստրոս աշակերտներէն կը խնդրէ խաւրել իրեն Արիստոտէլի գրութիւնն՝ զոր ընդունած էին, եթէ անոր վերնագիրն էր՝ «Յաղագս երկնային մարմնոցն եւ գնդատեսութեան երկրի.», եւ «Յաղագս օրինադրութեան կենցաղոյս, յորս յիշատակէ եւ զորակութեանց քակտումն եւ զխտիցն բաժանմունան՝ զոր անուանեն խորհրդական:» Այսպէս յիշուած ճառերն են անշուշտ Յաղագս Աշխարհի եւ Յաղագս Առաքինութեանց: Գատելով ոճէն՝ այս ճառերուս թարգմանութիւնքն ը կամ Թ. դարէն կ'երեւան:

Յաղագս աշխարհի գրոց թարգմանութիւնը նուազ տառական չէ քան Ստորոգութեանց թարգմանութիւնը, եւ հարկ է որ ներկայացրնէ այնպիսի յունական սկզբնագիր մ'որ շատ կը տարբերի Արիստոտէլի Պերլինեան հրատարակութեան մէջ տպուած բնագրէն: Բայց միտ գնելով այն պարագային որ երկու գրքերն ալ աւելի գործածուած են իբրեւ փիլիսոփայութեան բնագիր-մատեաններ միջին տարուց մէջ, իրենց բնագիրը շատ մեծազանգուած աղաւաղմանց ենթարկուած է: Ես ալ շատ տատանեցայ հայերէնին տարբեր ընթերցուածքն նշանակել, վասն զի ասոնց մեծ մասն այնպէս յայտնապէս աղաւաղութիւնք են բուն թարգմանութեան, որ կը տարակուսիմ թէ այս ամէնն գիտնալէն ետքն ալ արժանի էր աշխատու-

Թիւնը: Նաեւ այն տարբերութիւնքն՝ զոր նշանակած եմ, միայն քաղուածոյ մըն են. վասն զի անկարելի էր հոս հետեւել իմ այն ծրագրիս, որուն հետեւեցայ Յաղագս Մեկնութեան գրոց եւ Ստորոգութեանց նկատմամբ՝ դնելով Թարգմանութեան մեր առջեւ դրած ամէն որեւիցէ տարբեր ընթերցուածքը:

Բայց 1891 տարւոյ աշնան, երբ իմ համեմատութեանս 51—71 էջերը արդէն տպուած էին, բախտն ունեցայ Էջմիածնի վանաց Մատենադարանին մէջ հին եւ երկաթագիր տառերով գրուած ձեռագրի մը մէջ գտնելու այս վերնագրի տակ՝ «Արիստոտէլի Յաղագս Աստուծոյ»՝ օրինակ մը սոյն Թարգմանութեան, որ կը սկսի էջ 397b, 16 *δὲ καὶ . . .** տեղէն մինչեւ ճառիս վերջը, շատ աւելի ընտրելագոյն քան այն ամէնն՝ որոնց յառաջ հանդիպած էի: Այս ձեռագիրն կարինեանի «Մայր. Յուցակին» մէջ, որ տպուած է Տփղիս 1863ին, Թիւ 2050 նշանակուած է, իսկ «վանաց առձեռն ցուցակին» մէջ 2093: Թղթեայ է եւ գրուած Աղթամար կղզին վանայ մօտ՝ 1223ին Յ. Բ: Չեռագրին մէջ Թարգմանութիւնը Դաւթի Անյաղթի չէ ընծայուած:

Թարգմանութեանս այս վերջին կէսն ինչ-

* Այսինքն՝ վենետիկոյ տպագրութեան (տպ. 1833) էջ 619, 13 տեղէն («վասն որոյ եւ ի նախնեացն ոմանց կարծեցին ասել . . .») մինչեւ վերջը, որ է ըսել ամբողջին հազիւ գրեթէ երեքին մէկ մասը:

պէս որ ձեռագրիս մէջ կը գտնենք՝ համեմատելով յունարէն բնագրին հետ՝ կը տեսնենք թէ ինչ մեծ է այն աղաւաղութիւնն որ պատած է սովորական բնագիրն՝ որ տպագրուած է ի վերնետիկ, եւ որոնք կը գտնուին իմ տեսած բոլոր միւս ձեռագրաց մէջ: Օրինակի համար իմ համեմատութեանս տպագրուած 62—71 էջերուն մէջ նշանակած հետեւեալ ծանօթութիւնքն պէտք է մէկգի ձգել:

էջ 63.	Ծան.	յէջն (հրատ. Պէքքէրի) 397b, 34*, 398a
		1. 398a, 13. 398a, 14:
" 64.	"	" 398a, 14. 398a, 16. 398a, 18.
		398a, 21. 398a, 22:
" 65.	"	" 398b, 21. 398b, 23. 398b, 30.
		398b, 31:
" 66.	"	" 399a, 12. 399a, 19. 399a, 25:
" 67.	"	" 399b, 22. 399b, 23. 400a, 1. 400a,
		3. 400a, 6:
" 68.	"	" 400b, 12. 400b, 13. 400b, 17.
		400b, 23. 400b, 26:
" 70.	"	" 401b, 6. 400b, 8. 400b, 11.
		400b, 16:
" 71.	"	" 401b, 28. 401b, 29:

Այս ամէն տեղերու մէջ յիշեալ ձեռագիրն յունարէնին հետ կը միաբանի: Ուրիշ

* Այս տեղ կը նշանակէ հեղինակն իւր համեմատութեան էջն, որուն մէջ Պէքքէրի հրատարակութեան էջերու ղիմացն եւ այն կարգաւ կը նշանակուին հայերէնի տարբերութիւնք. այնպէս որ հեղինակին ցուցուցած այս տեղերը գտնելու համար՝ պէտք է համեմատութեան մէջ նշանակուած Պէքքէրի գրքին էջերուն միտ ղնել:

Ծ. ԹԱՐԳՄ:

շատ տեղերու համար ալ կը ստիպէ որ իմ համեմատութեանս մէջ տպուած ծանօթութիւնք փոխեմ, ինչպէս հետեւեալքը:

Էջ 62. (Հրա. Պէքէր) 397b, 18 τὰ καὶ δι' . . . τῆ γε οὐσία]* Այստեղ հայերէնն ամենեւին տարբերութիւն չի ցուցներ: Էջնարէնի սա բառերը τῆ μὲν Θεία δυνάμει πρόποντα καταβαλλόμενοι λόγον. οὐ μὲν τῆ γε οὐσία ἴσκει ἰσφαρμαδίνουωδ է " . . . զաստուածային զօրութիւն նշանակելով. սակայն ոչ զգոյութիւն". սակայն ստիպայ կրնայ յարասութեան կտոր մ'ըլլալ. (Վ. "նկատեմք յեսս զաստուածային զօրութեան նշանակ. սակայն ոչ զգոյացութիւնն":

Էջ 63. 398a, 10 οὐκ] Այստեղ ձեռագիրն այս "ոչ" բառը չունի. բայց կը գահանջէ որ յաջորդ պարբերութեան մէջ ἀλλ' οἶον (Վ. այլ որպէս 'ն. "այլ իրրու") բառերէն ետքը կարդանք ἐπὶ τοῦ μεγάλου βασιλέως ("յաղագս մեծի թագաւորի". Վ. . . . "թագաւորան":)

Էջ 64. 388b, 5. ἐπιτελεῖν ἢ βούλοιο] Հոս ձեռագիրը կը գահէ ἐπιτελεῖν (կատարել), բայց չունի ἢ βούλοιο (զորս եւ կամեցի**):

Էջ 65. 398b, 26. Այստեղ ձեռագիրն ունի. "որոց եւ ներհական. եւ մանաւանդ առաջին շարհագին առ ի շարժութիւն միւսոյն լինելով". (Վ. "է եւ ներհակն եւն:)

Էջ 66. 399b, 12. Հոս ձեռագիրն այնպէս կը թարգմանէ իբր թէ բնագիրն եղած ըլլար՝ "ὅπερ οὐδαμῶς ἐστὶν ἐμπόδιον, οὗτε κινεῖ πρὸς διάνοιαν

* Հեղինակն այս տեղերու յունարէնը նշանակելով գո՛հ կ'ըլլայ: Մենք հայ ընթերցողին լուսաւորութեան համար փակագծի մէջ կը դնենք հայերէն ընթերցումները. Վ՝ նշանակելով Վնենտկոյ տպագրութեան ընթերցուածն, եւ 'ն այս նոր ձեռագիրն, զորոնք իրարու համեմատել է նախտակ հեղինակիս եւ ասով ուղղել իւր ըստ Վ ըրած համեմատութիւնը: Ժ. ԹԱՐԳՄ:

** Սակայն մեզ կ'երեւայ թէ կայ այս խօսքն ամբողջովին հայոյն մէջ. հմմտ. Վ (էջ 621, 13) "կատարէ գրնչ եւ իցէ, . . . 'ն "կատարէ զոր եւ իցէ, . . .

Ժ. ԹԱՐԳՄ.:

ἡμᾶς ἀπιστίας. (= Ն «ընաւ ոչ է արգել. ոչ շարժէ առ ի մտածութիւն զմեզ թերաջաւատութեան» . Վ. «որ զընաւ ունի, եւ ոչ է պարտ շարժել զմեզ առ ի մտածութեան թերաջաւատութեան» .)

- Էջ 67. 399b, 18. Հոս ձեռագիրը կը պարունակէ *νόμων κόσμος καὶ πολιτείας* (= Ն. «օրինաց զարդարումն եւ քաղաքավարութեան» . Վ. «օրինաց զարդարումն եւ քաղաքավարութիւն» .)
- Էջ 68. 400b, 18. Հոս մի միայն սա փոփոխութիւնը կայ որ *ἀποδόσων* (= Ն. Վ. «զի հատուցանէ») կը կարգայ փոխանակ յունարէնին՝ *σιτησόμενος*.
- Էջ 68. 400b, 24. Հոս ձեռագիրն միայն յունարէնին *ὄντως* (. . . լինելով) բառը չունի. բայց առանց ուրիշ տարբերութեան (Ն հոս « . . . ողջ պահէ զկամս արարողին» . Վ տարբեր «ի յողջ պահողաց զկամս օրինաց» .)
- Էջ 69. 401a, 15. Ձեռագիրն յունարէնին *παῖς* (որդի) եւ *ἀτέρομονος* (անեղբայրական) բառերը չունի, բայց առանց ուրիշ տարբերութեան. (վասն զի Ն է « . . . ի ժամանակի լինի. ասացեալ հետեւելով ի յաւիտենէ ի միւս եւ[ս] յաւիտեան» . իսկ Վ «ի ժամանակի. քանզի եւ նա ժամանակ է. լինի ասացեալ ըստ հետեւման եւ յաւիտեան. ընդ որով եւ յաւիտենականք» . որ տարբեր է յունականէն .)
- Էջ 69. 401a, 19. Ձեռագիրը միայն *ἐπὶ τῶν καρπῶν* (Ն. Վ. «վասն պտղոցն») կ'ըսէ փխ. յունարէնին՝ *ἀπὸ τῶν καρπῶν* («ի պտղոց») բայց արդեամբք ուրիշ տարբերութիւն չի ցուցնէր .
- Էջ 70. 401b, 9. Ձեռագիրն *αἰτίαν* ունի (Ն. Վ. «ի . . . պատճառ») փխ. յունարէնին՝ *οὐσίαν* (ս . . . էութեան) . բայց մնացեալը կը միաբանի յունարէն բնագրին հետ .
- Էջ 71. 401b, 23. Ձեռագիրն ունի *ἐστιν οὐκ ἄλλο τι πλὴν ἐκ θεοῦ* (= Ն. « . . . ոչ այլ ինչ են՝ բայց յԱստուծոյ» . իսկ Վ այլազգ. «ոչ ումք է գիտելի՝ բայց միայն Աստուծոյ» .)
- Էջ 71. 401b, 26. Հոս ձեռագիրը կը միաբանի սովորական բնագրին հետ. միայն որ «*յԱստուծոյ* . . . պատուհասիչ գոյով» կ'ըսէ (փխ. Վ. « . . . յԱստուծոյ պատուհասին» .)

Քիչ տեղեր՝ ուր ես աստղ մը դնելով

նշանակած էի այն տեղերու աղաւաղութիւնը սովորական հայերէն բնագրին մէջ՝ այժմ այս ձեռագիրն ուղիղ բնագիրը կը դնէ մեր առջեւ. օրինակի համար՝ էջ 66. 399a, 19 φερωνύμους բառն տառ առ տառ փոխադրուած է «բեր. անունարէս.» որուն տեղ սովորական բնագրին մէջ անիմաստ գրիչ մը գրած է «բարերարութեամբ:» Այսպէս՝ էջ 66.399a, 31 ձեռագիրը կը կարդայ «նշանակէ.» զոր արգէն գուշակած էի սովորական բնագրին աղաւաղութեան մէջ: Նոյնպէս՝ էջ 68.400b, 23 ձեռագիրս ունի «միում» փխ. «իւրում.» ինչպէս գուշակած էի այն ծանօթութեան մէջ:

Թարգմանութեանս սկզբնական բնագրին մէջ՝ ինչպէս որ պահած է այս ձեռագիրը, կային սխալներ ալ, զորոնք կրտսերագոյն ժամանակաւ գրիչք սրբագրած են:

էջ 498a, 17 յունարէնին ἀσίας (Ասիայ) բառը թարգմանուած էր այնպէս որ իբր թէ այն տեղ οὐσίας (օնյասն-թեան) գրուած ըլլար: (Այսն զի Ն այստեղ ունի՝ «եւ բնդ նմին ամենայն իշխանութիւն օնյասն-թեան կատարեալ լինիւր».) զոր յետինք սրբագրած են, այսպէս՝ Ա «որովք ամենայն իշխանութիւնն կատարեալ լինի» (տպ. Ա ենեա. էջ 620, 36:)

էջ 398b, 9 յունարէնին κινεῖν (շարժել) բառը թարգմանուած է իբր թէ ըլլար κίνησιν (շարժել...) (Այսն զի Ն ունի այստեղ՝ «զարեգակն շարժել եւ զուսին».) զոր յետինք ուղղած են, ինչպէս Ա՝ էջ 621, 19 «զարեգակն շարժել եւ զուսին».)

էջ 401a, 11 յունարէնին τὴν γῆν (շերտերն) բնթերցուածն այնպէս թարգմանուած է իբր թէ ըլլար ζῶν πλῆγῆν (ղղերս, շարժուած.) վասն զի այլազգ չեմ կրնար մեկնել ձեռագրին այս տեղ կարդացած՝ «գանիվ» բառը. (տես Ն «Այսն զի ամենայն զեռուն օնել ճարակեալ».) Հոս Ա՝ էջ

627, 10 «քանզի ամենայն զեռուն հուշէ ճարակեալ» փոխած է. իսկ Փարիզի Չեռ. թ. 106 «... զեռուն բռնի...» որ աղաւաղութիւն է բռնի:

Սակայն այս եւ այլ անկատարութեամբք ալ հանդերձ՝ կարծեմ թէ այս թարգմանութիւնն ի վերջոյ շատ հին բնագիր մը մեր առջեւ կը դնէ այս ստոյիկեան հետաքրքրական ճառիս, եւ քանի մը տեղ ալ կայ՝ ուր մեր առջեւ կը դնէ այն ընթերցուածն՝ զոր Ապուլէիոս (Apuleius) կ'երեւայ թէ ունեցած է:*

§ 29. Յաղագս Առաքինութեանց դոյզնաբեայ ճառը կ'երեւայ թէ Յաղագս աշխարհի ճառին հետ միեւնոյն ժամանակ թարգմանուած է հայերէն**։ Իմ էջ 72—75 տպուած համեմատութեանս համար աւելի ընտիր ձեռագիր չունէի քան թէ Վենետից տպագրութիւնը, որմէ արդեամբք տարբեր բան չտեսայ ոչ Փաւլայի, ոչ Երուսաղէմի եւ ոչ Էջմիածնի ձեռագրաց մէջ։ Սակայն 1892 տարւոյ գարնան Վատիկանու Մատենադարանին մէջ Cod. Arm. III, fol. 456^v — 461^r *** գտայ հնագոյն

* Էջմիածնի այս կարեւոր հատածն խաւրած է մեզ հայագէտ զիսնականը, զոր կը զնննք այս գործընի կից՝ իբր Յաւելուած Ա։ Ծ. ԹԱՐԳՄ.։

** Տես «Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիսթենայ», տպ. Վիեննա, 1892, էջ 112, ուր կը տեսնուի որ այս ճառը թարգմանուած ունէր արդէն Աղեքսանդրի վրայ Բարսանութեանց կից կտորին յօրինողը կամ թարգմանաբար յերիւրողը. Ծ. ԹԱՐԳՄ.։

*** Վատիկանու ձեռագրիս եւ ի մասնաւորի այս կտորիս համար՝ տես «Հս. Ա. Գ. Ե. Ա. մ.», 1892, Թ. 8

օրինակ մը քան իմ տեսած բոլոր միւս օրինակներն: Այս ձեռագիրն գեղեցիկ գրուած է ընտիր մագաղաթի վրայ եւ թ. Գ. դարու առաջին կիսէն է. ուղղագրութիւնն՝ ինչպէս նաեւ գրչին տեղ տեղ դատարկ թողուին ուր չէր կրցած ընթեռնուլ իւր գաղափար-օրինակը, կը ցուցնեն թէ շատ հին ձեռագրէ մ'օրինակուած է այս: Սակայն այս Վատիկանեան ձեռագրի բնագիրը շատ քիչ կը տարբերի տպուած բնագրէն: Միայն երեք տեղ կայ որ Վենետկոյ տպագրեալ օրինակը կ'ուղղուի այս ձեռագրով. եւ ասոնք են հետեւեալքը:

Էջ 1250a, 23* *καθ' ἣν . . . ἀπολαύσεις*) Հոս Վատիկանու ձեռագիրն ունի յունարէն սա ընթերցումը *καθ' ἣν αἰροῦνται τὰς φάυλας ἡδονὰς κωλύοντος τοῦ λογιουοῦ* (այսինքն՝ «ըստ որում յօժարեալք լինին առ յոսին հեշտութիւնս՝ արգելով բանականին» տպ. Վեն. էջ 630, 24 է « . . . » « արգելով բանականիս »:)

Էջ 1250b, 18. Վատիկանեան ձեռագիրը կը կարգայ « առ իրս տարբերեալս ». որմէ արդէն գուշակած էի թէ աղաւաղուած բլայ Վենետկոյ բնագիրը. (Վեն. էջ 631, 33 « . . . առ իրս ստարար բերեալս »:)

Էջ 1251a, 23. Վատիկանի ձեռագիրը հոս (= տպ. Վենետ. էջ 633, 24 « բանականին ոչ արգելով ») չունի « ոչ » (*μη*) բառն « արգելով » (*κωλύοντος*) բառէն յառաջ, եւ այսպէս կը միաբանի յունարէն բնագրին հետ:

Էջ 245 եւն. մանաւանդ՝ էջ 247, § 16:

Թ. ԹԱՐԳՄ.:

* Ինչպէս ցայս վայր, նոյնպէս այստեղ Պէրքէթի հրատարակութեան էջերը նշանակած է հեղինակն իւր հրատարակութեան մէջ: Մենք փակագծի մէջ աւելցուցինք հայերէն ընթերցումը ընթերցողաց դիտութեան համար:

Թ. ԹԱՐԳՄ.:

Այս երկու ճառերն՝ Յաղագս Աշխարհի եւ Յաղագս Առաքինութեան՝ Վենետից տպագրութեան մէջ կորեան, Մամբրէի եւ Գաւթի գործոց հետ տպուած են՝ յէջս 603—635: Չեռագրաց մէջ ասոնց վերնագիրն է միշտ՝ «Արիստոտէլի իմաստասիրի թուղթ առ Աղեքսանգր թագաւոր: Պատմութիւն Յաղագս Աշխարհի եւ Յաղագս Առաքինութեանց:» Վենետից տպագրութիւնն եղած է վեց ձեռագրաց համեմատ, որոնց երեքն մեծ նօտրգրով են եւ Հայոց թուականին 221, 1111 եւ ՊԾԹ տարիները գրուած են, որոնք հաւասար են 1318, 1598 եւ 1410 Յ. Բ. տարիներու: Ասոնց հրատարակիչ Մխիթարեան Հայրն ոճէն դատելով կը կարծէ թէ ասոնք Ե դարու՝ հայերէն մատենագրութեան ոսկեդարուն՝ վերաբերին: Ես իմ կողմանէս աւելի յետին ժամանակի կը համարիմ: Յամենայն դէպս՝ ասոնք թարգմանուած չեն ոչ այն անձէն՝ որ թարգմանեց Ստորոգութիւնքն եւ Յաղագս Մեկնութեան գիրքն, եւ ոչ ալ այն անձէն՝ որ թարգմանեց Ներածութիւնն, որուն թարգմանութեան այժմ մեր մտադրութիւնը դարձնելու ենք:

§ 30. Ներածութիւնը Վենետից 1833ի յիշեալ տպագրութեան մէջ հրատարակուած է, եւ քառասուն տարի յառաջ նաեւ Մատրասի Հայերէն: Ներածութեան Վենետից տպագրեալ բնագիրը վեց ձեռագրաց վրայ յեցեալ է, որոնց երկուքն՝ մեծ նօտրգիր գրչութեամբ՝ 1319 եւ 1411 Յ. Բ. տարիներէն են: Սոյն այս երկու ձե-

աագիրներէն տպուած է նաեւ Գաւթի Մեկնութիւնը Ներածութեանս վրայ: Ներածութիւնը վենետից տպագրութեան 227—250 էջերը կը գրաւէ, իսկ Գաւթի սոյն գործքին վրայ գրած մեկնութիւնը՝ էջ 251—256: Այս մեկնութիւնն՝ ի բաց առեալ սկիզբն ու վերջը, առաջին ձեռքէն գրուած է Տիկինեան ձեռագրին (Cod. Ticinus) մէջ, ուստի եւ ասոր մեծագոյն մասին բոլորովին վստահելի բնագիր մ'ունինք: Միեւնոյն բանն ըսել չենք կրնար բուն իսկ Ներածութեան նկատմամբ: Իմ տեսած ամէն ձեռագիրներէս անխառնագոյնն է B¹ ձեռքէ գրուածն Տիկինեան ձեռագրին մէջ, որ շատ օգնեց ինձ բնագիրն ընդօրինակութեանց աղաւաղութիւններէն ազատելու: Գժբախտաբար վենետից տպագրութեան միայն 227—239 էջերու բնագիրը կը բովանդակէ. սոյն տպագրութեան վերջին տասն՝ 240—250՝ էջերը չկան ձեռագրիս մէջ: Տպագրեալ օրինակը համեմատեցի նաեւ Տիգրիսի Ժ.Գ. դարէ մէկ ձեռագրին եւ Փարիզի ձեռագրի մը հետ, (Nr. 106 Fonds Arméniens) ինչպէս նաեւ Էջմիածնի գեղեցիկ գրուած ձեռագրի մը եւ նաեւ Մատրաս 1793ին լոյս տեսած տպագրուած օրինակին հետ: Վերջինս տպուած էր հին ձեռագրէ մ'որ բերուած էր Պարսկաստանի Սպահան քաղաքէն: Այս ամէն աղբերաց համեմատութեամբ համոզուեցայ որ այս թարգմանութիւնն Արեւմտեան Աղբիւր-

¹ Տես այս Նախաբանիս § 26:

ներէն շատ խառնուած եւ թերեւս սրբագրուած
ալ է: Իմ համեմատութեանս մէջ՝ որ կը գըտ-
նուի այս գրքիս 76 եւն էջերուն վրայ՝ միայն այն
տարբերութիւնները նշանակած եմ՝ ինչպէս
նաեւ սովորաբար, որոնք ամէն օրինակաց մէջ
ալ միաբան կը գտնուին: Սակայն յամենայն
դէպս այս ճառին հայերէն բնագիրը յունական
ձեռագրաց յոռի ցեղ մը կը ներկայացընէ, եւ
ասով չհամարձակեցայ գիրքս ճոխացընել ա-
սով, թէեւ այս էր նախնաբար զիտաւորու-
թիւնս:

Այս թարգմութեանս ժամանակին նկատ-
մամբ որոշ բան մ'ըսել դժուար է: Հաւանա-
կանագոյնս միեւնոյն ժամանակ եւ միեւնոյն
ձեռքէ թարգմանուած է այս, որմէ եւ երբ
թարգմանուեցաւ ասոր կից յունարէն մեկնու-
թիւնն «ի Գաւթէ» (απὸ φωνῆς Δαβὶδ.) Այս ալ
այնպէս տառ առ տառ թարգմանուած է՝ ինչ-
պէս Ստորոգութիւնքն եւ Յաղագս Մեկնու-
թեան գրոց թարգմանութիւնքն, բայց քերա-
կանական ինքնուրոյն յատկութիւններ ունի՝ որ
կ'արգելեն զմեզ ենթադրելու թէ նոյն ձեռքն
է թարգմանած զայս եւ զանոնք: Թարգմանու-
թիւնն է դարու զնել միտեալ եմ. սակայն ե-
թէ զօրաւոր փաստեր յառաջ բերուիլ կարե-
նան ցուցընելու թէ նոյն իսկ Գաւթի ռեսուցչին
ձեռքին ընծայելու է այս թարգմանութիւնը,
գրոյս ոճն ու լեզուն այնպէս չեն որ կարենան
այն ցուցմանց դէմ զնել հաւասարակչու-
թեամբ:

§ 31. Ներածութեանս Գաւթի մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնը պէտք է գործածել յունարէն ձեռագիրներուն լրացման համար, եթէ այս գործքին քննագատական բնագիր մը պատրաստել ձեռնարկուի: Հայերէնը Արիստոտէլի Պէրլինի հրատարակութեան Հտր. Գ էջ 16 եւն տպագրուածէն կարճ բնագիր մըն է, ոչ թէ հոծութեամբն, այլ յունարէն բնագրին շատ մասերուն՝ այնպէս ինչպէս ունինք այժմ՝ հայոյն մէջ պակսելովն: Այնպէս որ եթէ յունարէն բնագիրն առնունք այնպէս՝ ինչպէս տպուած է Արիստոտէլի Պէրլինի հրատարակութեան մէջ, կը գտնենք որ առաջին բաժնին մէջ կը պակսին հետեւեալք:

Պրանտիսի Ծանօթարանութիւնք (Brandis Scholia) Արիստոտէլի Պէրլինեան հրատարակութիւն, Հտր. Գ.

Էջ 16b, 43. — 17a, 4. *κεφάλαια δὲ . . . ἔχουσιν*] կը պակսի:

Էջ 17a, 9. *ὁ σκόπος*] կը պակսի:

Էջ 17a, 10—16. *καὶ ἔξιν . . . λέγεσθαι*] կը պակսի:

Էջ 17a, 19. *εὐλόγως*] կը պակսի:

Էջ 17a, 24, 25. *βουλόμενος . . . ἐκεῖ*] կը պակսի:

Էջ 17b, 3—5. *ὡς ὅταν . . . ὄνομα*] կը պակսի:

Էջ 17b, 19—22. *καὶ γὰρ διὰ . . . τὸ σύγγραμμα*] կը պակսի:

Էջ 17b, 25, 26. *ὥσπερ . . . γινώσκωμεν*] կը պակսի:

Այս ամէն օրինակներն՝ որ առնուած են ճառին փոքրիկ տեղէ մը, կը ցուցնեն որ Պրանտիսի բնագիրը ձուլուածք մըն է՝ շատ մ'այլ մեկնութեանց քաղուածոյքներն ի մի կցուած ըլլալով: Ասան զի հայերէնը մեկնութիւնը յինքեան ամբողջական ըլլալու ամէն երեւոյթն ունի, եւ ի բաց առնլով թերի մասերը՝ յունա-

րէնէ եղած բառ առ բառ տառական թարգմանութիւն մըն է, Ճշդիւ նման Ստորոգութեանց եւ Յաղագս Մեկնութեան գրոց թարգմանութեան:

§ 32. Այս գրքիս էջ 1—76 էջերու մէջ դրուած կանխաժամ համեմատութեանց մէջ աստղանիշ մը դրած եմ, ուր կը կասկածէի թէ հայերէն բնագիրը աղաւաղ է: Նաեւ Պորփիրի համեմատութեան մէջ՝ որ յաջորդ 76—87 էջերը կը գրաւէ, այս աստղանիշները յաճախ գործածելու ստիպուած էի: Պէտք եմ խընդրել ամէն ընթերցողէ՝ որ իմ այս էջերը գործածել ուզէ, զասոնք գործածել՝ ունենալով ի ձեռին յունարէնի այն հրատարակութիւնքն՝ որոնցմով ես գործած եմ: Ապա թէ ոչ այլեւայլ հրատարակչաց ձեռագրաց համեմատութեանց (apparatus criticus) յաճախ յիշատակութիւնք տաղտկալի պիտի երեւան եւ անօգուտ: Իմ նպատակս էր պարզապէս յունարէն բնագրին հնագոյն պատմութեան վրայ լոյս մը սփռել: Ստորոգութեանց եւ Յաղագս Մեկնութեան գրոց նկատմամբ կարելի է հայերէնին միջնորդութեամբ որոշել հաւանականագոյնս Գ դարու բնագրի մը ճիշդ նկարագիրն այնպէս պայծառ ու ճշգրիտ, իբր թէ նոյն դարու ձեռագիր մ'առջեւնիս ունենայինք:

§ 33. Կնքելով գործքս՝ պէտք եմ յայտնել շնորհակալութեանս շատ մը բարեկամացս որ քաջալերիցին զիս այս աշխատասիրութեանս մէջ: Առաջին եւ գլխաւորն է Ռսուցչապետն

Մարկոլիուս (Prof. Margoliouth), որ նախ յորդորեց զիս սորվել հայերէն եւ ցուցուց ինձի շատ մը գործք՝ զորոնք կատարելու հայերէնագէտ մը կրնայ նպաստել: Շատ մը Հայագրի բարեկամացս պարտական եմ շնորհակալութիւն մասնաւոր պարտք մ'ունիմ Մեծ. Ս. Պարոնեան Վրդի ի Մանչէսթէր, որ օգնեց ինձ շատ մը տպագրական վրիպակներ ջնջել հանելու: Այս առաջին գիրքն է որ հայերէն տառերով կը տպագրուի Քլարէնտոնի տպարանը (Clarendon Press), եւ տպագրողին համար Փաւիայի ձեռագրին ամբողջ բնագիրն օրինակած եմ: Հայերէն բնագիրն սխալներէ զերծ ընելու իմ հոգածութեանս մէջ կը վախնամ թէ շատ անգամ յունարէն կոչմունք զանց առի այնպէս ճշգրիտ ընել՝ ինչպէս որ բուն պէտք էր: Պէտք եմ շնորհակալ ըլլալ Երուսաղէմի եւ Էջմիածնի հայ վանացն այն յօժարակամութեան համար որով շնորհեցին ինձ մուտ իրենց մատենադարաններուն, եւ այն օգնութեան՝ զոր մատուցին ինձ հայերէն բնագրին հետ իմ համեմատութիւնքս ընելու համար: Փաւիայի Համալսարանի հմտալից մատենադարանատէրին յատուկ եղանակաւ շնորհակալութիւնքս պարտական եմ այն բարեացակամութեան համար, որով կատարեց իմ բաղձանքս՝ հայերէն բնագրին այս մի միակ ձեռագիրը Պոտլեան գրատունը խաւրելու, որպէս զի գործածել կարենամ:

Յ Ե Բ Ե Լ Ը Բ Ե Ծ

Ա Ր Ի Ս Տ Ո Տ Է Լ Ի Յ Ը Ղ Ը Գ Ս Ը Ս Տ Ո Ի Ժ Ո Յ

Հայագէտ հեղինակս արդէն նախընթաց հատածներուն միոյն մէջ (§ 28) ընդարձակ խօսեցաւ Յաղագս Աշխարհի գործքին վրայ, որ Արիստոտէլի անուամբ տպուած է «Դաւթի Անյաղթ», գործոց մէջ. եւ թէ հնչալէս 1891ի աշնան Էջմիածին գտնուելով գտած է սոյն ծառին թարգմանութեան հնագոյն օրինակ մը որ զերծ է յաջորդ ժամանակի փոփոխութիւններէն: Եւ այս «Յաղագս Աշխարհի», գրութեան վերջին մասն է թէ եւ «Յաղագս Աստուծոյ», սեպհական տիտղոսը կը կրէ Էջմիածնայ ձեռագրին մէջ. — («Մայր-Յուցակի», մէջ Թ. 2050, գ. «զբանս յԱրիստոտէլէ Յաղագս Աստուծոյ:») — Հեղինակն այս պատուական հատակոտորն ընդօրինակած ըլլալով խաւրած է այժմ մեզ հրատարակութեան համար, զոր կը դնենք հոս հեղինակին քննական գործոյն մեր թարգմանութեանն իբրև Յաւելուած: Հրատարակութեանս մէջ ճշդիւ պահուած է ընդօրինակութիւնն՝ որ նոյնպէս ինսամով օրինակուած է ձեռագրէն՝ հանդերձ անոր ամէն սեպհականութեամբք ուղղագրութեան եւ կիտաղրութեան: Ձեռագիրն՝ հնչալէս կից յիշատակարանը կը ցուցնէ՝ գրուած է վանական վարդապետի Ստեփանոս Աղթամարցի աշակերտէն՝ Խորանաշատ վանաց մէջ ՌՀԲ (= 1223) թուականին: Հրատարակութեանս մէջ մենք աւելցուցինք միայն վերնտեղի տպագրութեան (էջ 619, 9—628, 27) տարբեր ընթերցուածքները՝ նշանակելով V, որով աւելի որոշ կը տեսնուին երկուքին շատ տեղ ունեցած կարեւոր տարբերութիւնքը: Ձեռագրին սակաւաթիւ սղագրութիւնք (աստուած, -թիւն եւն) ալ պահուած են ճշդիւ:

Արիստոտէլի յարագս Աստուծոյ :

Արդ նախնի ինչ բան է. եւ Հայրեն, ամենայն մարդկան^[1] իբրու յայ ամենայնի եւ վն այ է¹ առ մեզ Հաստատեալ. եւ ոչ մի բնութիւն ինքն ըստ ինքեան բաւեալ լինին: անապատ լիեալ առ ի նմանէ փրկութենէն. վասն որոյ եւ ի նախնեացն ոմանք կանխեցին² ասել, թէ այսոքիկ ամենայն անապ³ լի են.⁴ որք ի ձեռն աչաց եւ լսելեաց. եւ ամենայն զգա^[5]ութեանց⁵ նկարեալ են զանձանի զաւրութիւն նշանակելով. սակայն ոչ զգոյութիւն.⁶ քանզի փրկիչ ճշմարտապէս է⁷ ամենայնի եւ ծնաւ. որ⁸ երբ եւ իցէ յաշխարհիս յայսմիկ⁹ ընդ նմին կատարեալ լինին անձ* . Սակայն ոչ¹⁰ ինքնագործ եւ աշխատաւոր կենդանոյ վաստակ Հանդուրժելով. այլ զաւրութիւն վարեալ անաշխատ^[,]ի ձեռն որոյ եւ Հերի գոլ թուեցելոցն Հասեալ լինի .

1 V ըսնի "էւ",

2 V կարծեցին :

3 V աստուածայնովք :

4 V այսինքն զի ի ձեռն . . . :

5 V նկատեմք յէսս զաստուածային զօրութեան նշանակ :

6 V զգոյացութիւնն :

7 V փրկիչ է . . . եւ ծնող :

8 V ինչեւիցէ :

9 V ի նմանէ կատարեալ լինի յԱստուծոյ :

10 V ինքնագործութեամբ ըստ աշխատաւոր կենդանոյս վաստակով, այլ զօրութեամբ վարէ անաշխատ. ի ձեռն որոյ, եւ ի թուելն Հերի գոլ Հասեալ լինի :

* Լուսամսցքին վրայ. "մէկ իմաստնակոյս առք զիստսն զանքազ դատէլի եւ, սանին :"

Արդ զվերագոյն¹ եւ զառաջին հաստատութիւն նա է ընկալեալ եւ² իսխան անուանեալ է վասն այսորիկ ըստ քերդողին[.] ի³ ծայրագոյն գագաթն ընդ նմին ամենայն երկրի հաստատեալ. եւ մանաւանդ⁴ ի զաւրութենէ նորա առեալ⁵ լինի⁵ միշտ որ մերձաւորագոյն է. ապա յետ այնորիկ⁶ որ հետեւին նորին.⁷ եւ ըստ կարգի այնպէս⁸ մինչ եւ հասանէ ի տեղիս յորում եմք. վասն որ⁹ երկիր եւ որ ինչ յերկրի (եւ որ ինչ յերկրի^{**}) են թուին թէ յոլովագոյն հերի գոլով յնյ աւգտակարութենէն. (աւգտակարութենէն.^{***}) տկարք են եւ անյարմարք.¹⁰ ըստ որում ընդ ամենայն թափ անցանել բնաւորեալ է աստուածաին զաւրութիւնն. եւ առ իրս որ առ մեզ է[.] նմանապէս¹¹ պատահեալ. եւ գեր ի վերոյն մեր[.] ըստ հուպ լինելոյն առ

¹ V զվերագոյն:

² V եւ իշխան անուանեալ լինի ըստ քերթողին վասն այսորիկ զի: . . .

³ V զի ի ծայրագոյնն գագաթն կալով՝ ընդ նովաւ է ամենայն երկիր հաստատեալ:

⁴ V այլ եւ:

⁵ լինին . . . մերձաւորագոյնն են:

⁶ V այսորիկ:

⁷ V նոցին:

⁸ V այսպէս:

⁹ V վասն որոյ:

¹⁰ V Եւ ըստ . . . :

¹¹ V նմանապէս լինի պատահեալ. եւ ի գեր ի վերոյնն մեր. սակայն ըստ . . . :

* Նախ «արեալ», գրուած, ապա վրան «ո», մը գրուած էր:

** Այսպէս կրկին անգամ գրուած էր փակագծեալը:

*** Այսպէս կրկին անգամ գրուած:

աստուած գող(․) յաւէտ¹ եւ նուազ² աւգտա-
կարութենն հաղորդի. Արդ լաւագոյն է կար-
ծել զոր³ եւ աստուծոյ մանաւանդ⁴ վայելէ
յարմարել.⁵ Իբրու յերկինս: Սերտեալ. զաւ-
րութիւն. եւ այնոցիկ որ յօլովագոյն հեռացեալ
են⁶ միոյ իսկ եւ ընդ նմին ամենայնի պատճառ
լինեալ փրկութե մանաւանդ կամ իբրու ընդ
թափ անցանելով. եւ հասանելով⁷ ուր գեղե-
ցիկ ոչ է, եւ ոչ բարեձեւ:⁸ Ինքնին գործել
զոր առ երկրի են. քանզի այս ինչ ոչ մարդ-
կան իշխանաց պատշաճ է՝ զինչ եւ իցէ գործոյ⁹
ի վերայ հասանել: Եւ զոր ինչ ասեմն այսպիսի
ինչ.¹⁰ Իբրու թէ իշխան քաղաքի կամ զօրաց
կամ տան մեծի՝ անկողնի կարասիս հաւաքէ,
կամ այլ ինչ նուաստագոյն գործս կատարէ,
զոր¹¹ հանդիպեալ ակամար ծառայն առնել բաւա-
կան իցէ. այլ իբրու¹² յաղագս մեծի թագաւո-
րին¹³ պատմել կամբիւռոսի եւ քերքսի¹⁴ եւ

1 V յաւէտ գող:

2 V օգտակարն հաղորդութիւն:

3 V զի:

4 V շահէ:

5 V . . . յարմարել զերկինս, ուր եւ սերտեալ է նո-
րա գորութիւնն: Իսկ եւ այնոցիկ:

6 V միանգամայն ընդ նոցին լինի պատճառ փրկու-
թեան, կամ իբրու ընդ թափ . . . :

7 V եւ կամ մանաւանդ հարանելով:

8 V Առաջին պատճառն զաշխարհն ինքնին գործեալ,
եւ զոր առ երկրի են՝ ունի գորութեամբ, եւ ոչ բնու-
թեամբ հպեալ. քանզի այս ինչ եւ ոչ մարդկան . . . :

9 V զինչ եւ է գործոց:

10 V . . . ինչ է:

11 V զոր եւ:

12 V որպէս:

13 V թագաւորացն պատմն:

14 V քերքսի:

Գարեհի ¹ զձեւն ի պարկեշտագոյնն եւ ի գերունակ բարձրութի մեծ վայելչապէս զարդարեալ ունելով քանզի սոքա իբրու հետեւեալ լի ունելով, հաստատեալ էին ի սուսք կամ յեքբատանք, ² որ ամենայնի էին տեսանելի, ³ սխրալի ունելով ⁴ հաստատեալ տունս եւ պասիսպս ոսկիով եւ ելեքտուիոնիւ եւ փղոսկրիւ պայծառացեալ եւ դրունս ունելով բազումս: եւ շարունակ դրունք գործեալ. ասպարիսաւք չափեալք ի միմեանց ամրացեալ դրամբ պղնձի մեծագունիւք փութապէս, ⁵ եւ արտաք սոցունց արք առաջինք եւ ընդրեալք զարգարեալ լինէին. ոմանք շուրջ զթագաւորան պահապանք եւ պաշտաւնեայք եւ ոմանք իւրաքանչիւր ասպարանի ⁶ պահապանք որք ասին ⁷ դռնապանք եւ ունկնալուրք, ⁸ իբրու զի այսպէս թագաւորն. սրի եւ անձ անուանեալ զամենայն ինչ տեսեալ լինի ⁹ եւ զատ ի սոցունց. այլք լինին կարգեալ. շահից շտեմարանապետք, եւ զօրա-

¹ զի զձեւն պարկեշտագոյնն ի գերունակ բարձրութեան մեծավայելչապէս ունելով զարդարեալ, որպէս պատմէ բանն, նստելով ի Սուսք:

² V յեքբատանք:

³ V շննի «որ . . . տեսանելի»:

⁴ V Սխրալի ունելով տունս՝ հաստատեալ ոսկի պարսպօք եւ ելեքտուիոնիւ եւ փղոսկրեաւ պայծառացեալ, դրունս ունելով դրանդեօք պնտեալ եւ ամրացեալ ընդ դրամբն պղնձօք մեծագունիւ փութով, ասպարիսաց չափովք հեռացեալք ի խոնարհագունիցն բնակութենէ:

⁵ V Եւ այսպէս յառաջին եւ ի վեհագոյն տեղն զետեղեալ նոցա, ի ծառայիցն ոմանք շուրջ . . . :

⁶ V ոմանք ասպարանիցն:

⁷ V որ անուանեալ լինին:

⁸ V ունկնգիրք. որպէս զի ի ձեռն սոցա թագաւորն զամենայն ինչ տեսանէ եւ լսէ:

⁹ V Յետ որոց լինին կարգեալք եւ շահուց . . . :

վարք քաղաքաց, եւ որսիցն ձրից ընդունակք
 եւ այլոց գործոցն իւրաքանչիւրոցն¹ փութա-
 րարք. ² եւ ընդ նմին ամենայն իշխանութիւն
 գոյացութեան կատարեալ լինիւր: առ մուտս ա-
 րեւ³ մինչեւ յԵլլեսպոնտոս,⁴ եւ առ ելս ա-
 րեւուեն մինչեւ ի Հնդիկս եւ ազգն ըմբռնեալ
 լինէին ի ձեռն զօրաւորացն⁵ եւ պետաց մեծի
 թագաւորի.⁶ որոց հպատակէին տուրնջննա-
 գնացք* եւ դետք եւ պատգամաբերք եւ պա-
 հարարքն փոխատրութեամբ հրապարակելով
 միմեանց ի ծագաց իշխանութեան մինչեւ ցսուսք
 եւ յեքբատանք.⁷ իբրու զի թագաւորն գիտա-
 ցեալ լինէր միաւրեա նորագործեալսն յամենայն
 յԱսիա: Արդ պարտ է համարել զմեծ թագաւո-
 րի⁸ զարտաւնութիւն առ աշխարհակալն աստու-
 ծոյն նրւազագոյն, որչափ քան⁹ զնորին միոյ շնչին

¹ V այլոց գործոց իւրաքանչիւրոց պիտոյիցն փու-
 թարարք:

² V որովք ամենայն իշխանութիւնն կատարեալ լի-
 նի: (Տես վերը՝ § 28, էջ 62:)

³ V արեւու:

⁴ V ցնմեսպոնտոս . . . ցՀնդիկս՝ ազգ ըմբռնեալ
 լինին:

⁵ V զօրավորաց:

⁶ V որու՞ եւ հպատակեն պատգամաբերքն ընթա-
 ցիցն փոխատրութեամբք ի տուրնջնեան եւ ի դիշերի ժա-
 մուց՝ հրատարակելով . . . ցեքպատանք:

⁷ V իբր զի թագաւորն գիտացէ ի մի օրն զնոր
 գործեցեալսն յԱսիա:

⁸ V թագաւորիս այսորիկ:

⁹ V քան զնա մի ինչ շնչին եւ թարմատար ի կեն-
 դանեաց:

* Նախ գրուած էր «տուրինջեան ազնացք», յետոյ
 սրբագրուած «տուրինջեանազնացք», իսկ ի լուսանցս
 ապա ուղղուած՝ «տուրնջննազնացք»:

եւ թարմատար է ի կենդանեացս: ¹ Իբրու զի
 թե անպարկեշտ էր զնոյն իսկ կարծել զՔեր-
 քսէս ինքնին գործ կատարել զոր եւ իցէ՝ անձամբ
 ի վերայ հասանելով եւ մատակարարելով, ² որ-
 չափ մանաւանդ անվայելուչ ից է ³ Աստուծոյ
 այս ինչ: Այլ պարկեշտագոյն է եւ վայելչա-
 գոյն, կալ եւ մնալ նորին ի վայրին վերնա-
 գոյնն ⁴ եւ զօրութիւն նորա ընդ ամենայն աշ-
 խարհ թափ անցանել ⁵ զարեգակն ընդրել եւ
 զլուսին, եւ ամենայն երկրի շորջաբերութեանն
 պատճառ լինելով եւ փրկութեան, որ յերկրի
 են: ⁶ Քանզի ոչ հնարից կարաւտանայ եւարբա-
 նեկութեան* առ ի յայլոց ոմանց, որպէս առ
 մեզ իշխանութիս պէտս ունին. յոքնաձեռ-
 նութե վասն ներգոյ ⁷ տկարութե, այլ աս-
 տուածայնագոյն եւ ⁸ կարաւղ զաւրութիւն ի
 ձեռն պարզ շարժութեան պէսպէս տեսակս կա-
 տարէ, որպէս արարեալ լինին մեծ արհեստքն ի
 ձեռն միոյ գործարանի, զորս սքաստերի ⁹ անուա-
 նեն, բազումս եւ զանազանս ի բաց ¹⁰ կատարեն
 ներգործութիւնս. նոյնպէս եւ լարախիլքն մի

¹ V եւ որպէս անպարկեշտ էր կարծել զնոյն իսկ
 զՔսերքսէս ինքնին գգործն կատարել զինչեւ իցէ:

² V հաստեալ եւ մատակարարեալ, ապա որչափ . . .

³ V է:

⁴ V կալ մնալ նմա ի վերնագոյնն վայրի:

⁵ V անցանելով՝ զարեգակն վարել:

⁶ V լինել եւ փրկութիւն, որոց յերկրի են:

⁷ V ներգոյ սոցուեց տկարութեանց:

⁸ V շարժել:

⁹ V զոր սքաստերի է:

¹⁰ V իրաց:

* Բառիս - նամ վերջաւորութիւնը շակերտի մէջ
 առնուած էր ընդօրինակութեան մէջ:

Թեւ իւրելով¹ ի լարիցն՝ շարժեցուցանեն զկենդանոյն զպարանոցն եւ զձեռսն ուսաւլքն, այլ պատճառ է այսր իրի, զի ամենայն մասունք առ միմեանս ոմն² քաջայարմարութեամբ են շարակացեալ:³

Արդ այսպէս եւ աստուածային բնութիւն ի պարզէ ումեմնէ եւ յառաջին շարժութե՛ն՝ զզարութիւն տուեալ լինի⁴ ի շարակացեալսն եւ⁵ յայսմանէ դարձեալ ի հեռագոյնսն մին եւ⁶ ընդ ամենայն անցեալ լինի. քանզի շարժեալ մի ի միոջէ, եւ նոյն դարձեալ զմիւսն շարժէ զարդարմամբ առնելով⁷ ամենիցուն ընդաներար իւրեանց կազմութեց: Ոչ նորին ճանապարհին ամենեցուն գոլով, այլ զանազան, է որոց⁸ եւ ներհական.⁹ եւ մանաւանդ առաջին շաղկապին առ ի շարժութի միւսոյն լինելով, իբրու թէ անաւթէ¹⁰ միոյ ընկեցեալ լինի գունդ եւ քուէ, եւ երկարագունդ¹¹ եւ գլան զի իւրաքանչիւր¹² ի սոցունց. ըստ իւրոյ ձեւին շարժեալ լինիցի. կամ եթէ կենդանիք ոմանք ջրաին եւ ոմանք ցամաքին¹³ եւ թեւաւորս ի ծոց ունելով

¹ V մին թեւէք իւրելով:

² V առ իրեարս իւր քաջայարմարութեամբ . . . :

³ V շարակացեալ:

⁴ V լի տայ:

⁵ V նախ ի մերձաւորսն, եւ յայնցանէ դարձեալ:

⁶ V մինչեւ:

⁷ V զարդարուն եղեալ նովաւ ամենեցուն ըստ ընտաներար . . . կազմութեանցն:

⁸ V շարժի:

⁹ V ներհակ, մանաւանդ:

¹⁰ V յանթթէ մինչ ընկեցեալ:

¹¹ V երկայն գունդ:

¹² V իւրաքանչիւր որ:

¹³ V ցամաքային եւ օդային ի ծոց ունելով որ արտաքս հանիցէ:

արտաքս հանէ, յայտ է թէ լուղականն յիւրն
լուղացեալ¹ լինի յապարանս, եւ ցամաքայինն
եռացեալ, իսկ աւդաինն² վերացեալ յերկրէ
ի յաւտս³ փչէ. միոյ առաջին պատճառին հա-
տուցանելով ամենիցուն իւրաքանչիւրումն զիւր
պատշաճութիւն:

Այսպէս եւ առ աշխարհաւ, քանզի ի
ձեռն ընդ նմին ամենայն երկնի շրջաբերու-
թեան⁴ պարզաբար տուրվաւ եւ գիշերաւ աւար-
տելով, այլոց ամենիցունց լիեալ լինին գնացքն,
եւ մանաւանդ ընդ միով գնդաւ պարունակելոցն,
ոմանց երագագոյն եւ ոմանց հեղգագոյն շար-
ժելով, ըստ ասպարիսին⁵ յերկայրութեան:
Քանզի լուսին զիւր բոլորն յամսումն⁶ լինի կա-
տարեալ, աճելովն իսկ եւ նուազելով, եւ արե-
գակն ի տարին, եւ սորա զուգընթացքն⁷ Ղուսա-
բերն, եւ Հերմեսի ասացեալն: Իսկ Հրատն ի
կրկնապատիկ ժամանակին, եւ Արամազայն⁸ ի
կէս, եւ վեշապատիկ ստորնայւոյ իւրոյ: ⁹ Այլ
մի ամենիցուն յաւդաւորութիւն երգակցեալ
պարելով, ըստ երկնի, ի մի լիեալ լինի եւ ի
նմին յանգի, զարգարումն ընդ նմին ամենայն,

¹ V լուղականն յիւրն լեղացեալ . . . ասպարանս :

² V օդայինն :

³ V յօդս . . . զիւրն . . . :

⁴ V շրջաբերութեամբն . . . տըւով եւ գիշերով :

⁵ V ասպարիսիցն երկայնութեան :

⁶ V յամսեանն :

⁷ V զուգընթաց :

⁸ V Արամազայն . . . ստորացւոյ . . . :

⁹ V «Այլ մի ամենիցուն յօդաւորութիւն
լեալ լինի եւ ի մին յանգի, զարգարումն ընդ նմին ամենայն,
այլ ոչ անզարգութիւն անուանելով :

ոչ անզարդութիւն անուանելով: Այլ որպէս ի¹
 պարապետին սկսանելով. ընդ նմին մակահնչէ²
 պարն ամենայն. արանց համանգամայն եւ կա-
 նանց. զանազանաձայնիրք ստորնագունիւք³ եւ
 ծանրագունիւք ի մի յաւդաւոր⁴ ներդաշնակա-
 պէս խառնելով, այսպէս լինի եւ առ այնմ.⁵ որ
 ընդ նմին զամենայն տնաւրինէ այն: ⁶Քանզի
 ըստ վերուստ, ներողութեանն այնմ որ բեր-
 անունապէս. պարապատ եղեւ առ ասա-
 գեալ շարժեալ լինին աստեղքդ, եւ ընդ նմին
 ամենայն երկին գնացեալ լինի⁷ (ամենայն եր-
 կին*) զիւրսն գնացսն:⁸ Եւ ամենափայլ արե-
 գակն զտիւն եւ զգիշերն սահմանանելով,⁹ ե-
 լանելով եւ մտանելով, եւ ըստ քառեակն¹⁰ ա-
 ծելով տարոյն, յառաջ զեռալով հիւսիսսաին¹¹
 եւ յետ զեռալով հարաւային¹² լինի. եւ ան-
 ձրեւք եւ հողմք,¹³ եւ ցաւդք եւ կիրք ի պարու-
 նակեալ զամենայն պահելով. վասն առաջնոյն եւ

¹ V որպէս ի պարու պարապետին . . . :

² V լի հնչէ:

³ V զանազան ձայնիւք սրագունիւք . . . :

⁴ V յօդաւորութիւն:

⁵ V եւ առ այնմ Աստուծոյ՝ որ ընդ իւրեւ զամենայն
 տնօրինէ: Քանզի . . . :

⁶ V Քանզի ի վերուստ ներողութեամբն, նա բա-
 րերարութեամբն պարապետ եղեւ ասացելոցս, որով շար-
 ժեալք . . . :

⁷ V լինին:

⁸ V զիւրն գնացս:

⁹ V սահմանելով:

¹⁰ V քառեակն . . . զտարին:

¹¹ V հիւսիսայինն:

¹² V հարաւայինն, լինին անձրեւք . . . :

¹³ V հողմք, ցողք ի պարունակեալն ամենայն պա-
 սահելով ընդ առաջնոյն . . . :

* Այսպէս կրկին անգամ գրուած էին այս բառերը:

սկզբնածին պատճառի¹ Հեռեւեալ լինին² եւ սոցունց եւ գետոց ելս եւ ծովու վերստին ուռուցմունք, ծառոց ցցութիւնք, պտղոց ժամամունք,³ ծնունդք կենդանեաց եւ սնունդք, ամենիցուն աճմունք եւ հաստատմունք եւ ապականութիւնք եւ⁴ գործակից լինելով առ այսոսիկ եւ իւրաքանչիւրոցն կազմութե՛ն,⁵ որպէս ասացի:

Արդ յորժամ ամենիցուն իշխանն իսկ եւ ծնաւդն աներեւան⁶ գոլով այլոց բայց ի մտաց նշանակէ ամենայն բնութեան բերեալ լինի. ի մէջ երկնի եւ երկրի, եւ շարժեալ լինի⁷ փութապէս բոլորիւք⁸ յատուկ եւ ծագաւք. եւ երբեմն աներեւան լինելով եւ երբեմն երեւեցուցանելով,⁹ եւ դարձեալ թագուցանելով.¹⁰ ի միոյ սկզբանէ. Այլ յոյժ թուեցեալ լինի այսինչ լինելով.¹¹ յայսոսիկ որ առ պատերազմունան լինին, յորժամ փողն նշանակէ զաւրաւարին, քանզի յայնժամ զձայնն իւրաքանչիւրոք լուեալ ոմն զվահանն ընմոնէ,¹² եւ ոմն զսուսերն, եւ

¹ V պատճառու: Հեռեւեալ . . . :

² V Հեռեւեալ լինին սոցունց եւ գետոց յարուցմունք եւ ծովու . . . :

³ V ժամանմունք:

⁴ V շարժի:

⁵ V կազմութիւն, որպէս եւ . . . :

⁶ V անհասն ամենայնի՛ բաց ի մտաց կամի, շարժէ զամենայն բնութիւնս, որ բերեալ լինին . . . :

⁷ V լինին:

⁸ V բոլորովին յատուկք՝ որք են ընդ ծագս, երբեմն աներեւակ . . . :

⁹ V երեւելապէս:

¹⁰ V եւ այս լինի ի միոյ . . . :

¹¹ V լինել յայնոսիկ:

¹² V ըմբոնէ:

միւսն զսաղաւարտն, եւ այլ ոմն զերիվարն սան-
 ձէ, եւ միւսն ի կառսն ելանէ, եւ այլ ոմն զդրաւչն
 եւ զնշանական վարէ եւ հաստատէ վաղվաղակի
 տասնապետն զտասնակն իւր, եւ դասապետն
 զդասն կազմէ: Իսկ մակաձիք ռազմին եւ սոսկքն
 յիւրեանց վայրն ընթանան, եւ ամենայն ընդ-
 միով նշանաւորով գղղեալ լինին, հրամանաւ
 զկալաւղութիւն ունաւ իշխանին:

Այսպէս պարտ է խորհել յաղագս ընդ
 նմին ամենայնի. քանզի ընդ միով կամաւ¹ ար-
 կեալ ամենայն լիեալ լինին² զոր ինչ իւրաքան-
 չիւրում է յատուկ, եւ նորին անտես գոլով եւ
 աներեւոյթ՝ որ բնաւ³ ոչ է արգել. ոչ շարժէ
 առ ի մտածութի զմեզ թերահաւատութե՛ն:
 Քանզի եւ հոգին,⁴ ի ձեռն որոյ կեցեալ եմք⁵
 եւ տունք ունիմք. եւ քաղաք. Սա անտես գոլով
 գործովք իւրովք տեսեալ լինի, քանզի ամենայն
 կենցալոյ զարդարումն ի ձեռն նորին եղև գտեալ:⁶
 եւ կարգաւորեալ. եւ շարունակեալ: երկրի
 մշակումն⁷ եւ անկումն աւրինաց զարդարումն,
 եւ քաղաքավարութեան հանդիսաւոր գործք.
 գերասահման պատերազմ, եւ խաղաղութիւն:

Զայսոսիկ պարտ է եւ յաղագս անոյ

¹ Վ կամօք:

² Վ լինի ըստ իւրաքանչիւր ընթացիցն յատուկ . . . :

³ Վ որ զբնական ունի, եւ ոչ է պարտ շարժել
 զմեզ առ ի մտածութիւն թերահաւատութեան:

⁴ Վ հոգի:

⁵ Վ կեամք եւ տունս ունիմք եւ քաղաք՝ անտես
 գոլով, ի ձեռն գործոյ իւրոց . . . :

⁶ Վ գտեալ լինի:

⁷ Վ երկրի ի մշակումն եւ ի անկումն, արհեստիւ
 մտածութեանց օրինաց զարդարումն, եւ քաղաքավարու-
 թիւն հանդիսաւոր, գործք գերասահման . . . :

զմտաւ ամեւ, զաւրութեամբ իսկ գոլով նորա¹
 զաւրեղագոյն, գեղեցկութիւն վայելչագոյն, կեն-
 դանութիւն անմահ, առաքինութիւն առատա-
 գոյն. քանզի ամենայն մահկանացու բնու-
 թեան անդես գոլով, ի նոցունց գործոց² տե-
 սեալ լինի: Քանզի³ կիրքն եւ որ ի ձեռն աւգոյ
 են ամենայն եւ որ ինչ ի վերայ երկրի եւ որ
 ինչ ի ջուրս են, գործք աստուծոյ գոլ ճշմար-
 տապէս ասացեալ լինին, այնմ որ զաշխարհ ա-
 րարեալ է, եւ շարունակէ ըստ բնականին Նմ-
 պետոկկեայ ամենայն,⁴ որ էրն եւ էս եւ որ իցէ⁵
 յետոյ. ծառք բուսեալք, եւ արք եւ կանայք,
 գազանք եւ էշք իսկ եւ ի ջուրս սնուցեալ⁶
 ձկունք: Այլ նմանէ ճշմարտապէս, թէպէտ եւ
 փոքր է⁷ նմանեցուցանելն, ի քարինսն որ պորտս
 անուանին, եւ գրեալ լինին ի մէջս կարակնից,
 եւ ի մէջ կալով երկաքանչիւր⁸ մասանցն, շաղ-
 կապմամբն յարմարեալ⁹ եւ ի կարգի պահէ զա-
 մենայն զձեռն¹⁰ կարակնին, եւ անշարժ: Այլ ա-
 սեն թէ¹¹ պատկերագործն Փիղիա, կազմելով
 զԱթենայ՝ որ ի ծայրաքաղաքն է՝ ի մէջ վահանի
 նորին. զգէմ անձին իւրոյ յաւրինեաց, եւ այն-

¹ V նորին :

² V ի գործոց իւրոց :

³ V Քանզի երկին եւ որ գեր ի վերոյ քան զոգդ,
 ամենայն ինչ, եւ որ ի վերայ երկրի . . . :

⁴ V զամենայն :

⁵ V իցեն :

⁶ V բուսեալ :

⁷ V իցէ :

⁸ V իւրաքանչիւր :

⁹ V յարմարէ :

¹⁰ V զձեռն կարակնին անշարժ :

¹¹ V թէ եւ . . . :

պէս շաղկապեաց ընդ պատկերին¹ ի ձեռն ումեմն աներեւան արարչագործութեան. իբրու թե ի հարկէ թե² կամեսցի որ խլել զայն ինչ, ընդ նմին զամենայն³ պատկերն քակեալ լինի,⁴ քանզի նովաւ լինի շարունակեալ:

Արդ այս⁵ աւրինակաւս⁶ անձ աշխարհէս շարունակելով, զբոլորիցս զաւգաւորութիւն եւ զփրկութիւն ոչ ի միջիս գողով, ուր հող է եւ տղմատեսակ տեղի,⁷ այլ ի վերն ի մաքուրն ի մաքուր* վայրի հաստատեալ, զոր ստուգապէս երկին կոչեմք, առ⁸ սահման վերնոյն զնոյն գողով⁹ Օլիմպոս՝ վասն բոլորափայլ գոյոյն, եւ յանամենայն միջէ¹⁰ եւ յանկարգ շարժութենէ մեկնեալ լինելոյն.¹¹ որպէս եւ առ մեզ լիալ լինին¹² ի ձեռն ձմերանց եւ հողմոց բռնութեանց, որպէս ասէ եւ հոմերոս: Այլ Աւլիմպոս՝¹³ զոր ասեն աստուածոցն վայր, զգուշագոյն գող, ոչ հողմովք թաւթափեալ լինի, ոչ երբեք անձրեւաւք խոնաւացեալ, ոչ ձեամբ խառնակեալ, այլ յաւէտ պարզ է: Այլ վկայէ եւ կենցաղս ամե-

¹ V պատկերին յօրինուած ինչ ի ձեռն ումեմն . .

² V շահէ, էւ «կամեսցի»,

³ V քակեալ:

⁴ V լինէր:

⁵ V այսու:

⁶ V աշխարհ յԱստուած է շարունակեալ, որ բոլորիցս է յօգաւորութիւն եւ փրկութիւն:

⁷ V տեղիս, այլ ի վերին մաքուր վայրն . . . :

⁸ V առ ի սահման:

⁹ V գող. եւ Օլիմպոս:

¹⁰ V միջէ:

¹¹ V բոլոր ուրում:

¹² V լինի:

¹³ V Օլիմպոս:

* Բառն այսպէս կրկնուած էր:

նայն վերին վայրն տուեալ Աստուծոյ. քանզի ամենայն մարդիք իղձք ունելով.¹ զձեռս յերկինս վերածգեն, ըստ որում բանի² եւ ոչ չարաչար այն ինչ վերածայնեալ եղեւ:

Այլ եւ սա³ եհաս յերկին անշոյրր. վայրի⁴, առ⁴ եթերն եւ ամպս վասն որոյ եւ ի զգալեացս պատուականագոյնքն յայնմիկ սկահաին⁵ տեղւոջ. աստեղք եւ արեգակն եւ լուսին: Ասան որոյ եւ միայն երկնաին⁶ զմիշտ կեցեալ. դասութի առեալ զարդարեալ լինին, եւ ոչ երբեք այլայլեալք եւ փոխաշարժեալք եղեն որպէս որ ինչ յերկրի⁷ են. դիւրափոփոխք գոլով. բազում այլայլութեանց ընդունակք⁸ եղեն: Քանզի բնաւոր⁹ շարժութիւնք զբազում մասունք¹⁰ երկրի ի վեր պատառեցին, եւ անձրեւք ողողեցին¹¹. յանկարծակի հոսեալք եւ մակընթաց կոհակաց եւ տեղատուիք զքամարս. եւ զցամաքս¹² ծովացուցին, եւ զծով ցաղաբեցուցին. Եւ բռնութիւնք ուռուցիկ հողմոց

¹ V մարդիկ իղձս:

² V ըստ որում բանի ոչ անպատշաճ եւ այն ինչ վերածայնեալ եղեւ:

³ V Չեւայ . . . երկին:

⁴ V առ որով եթերն եւ ամպք . . .

⁵ V մահակացին ի տեղւոջ:

⁶ V երկնային դասք զմշտակայութիւն ասեալ զարդարեցան . . .

⁷ V յերկրիս . . . դիւրափոփոխ:

⁸ V ընդունակ, ասանց եղեն բանի:

⁹ V բնաւոր:

¹⁰ V մասունս:

¹¹ V անձրեւք յանկարծակի հոսեալ ողողեցին, եւ կոհակաց մակընթացութիւնք . . .

¹² V զցամաքս:

* «Վայրի» բառը փակագծի մէջ աննուած էր ընդօրինակութեան մէջ:

է յորժամ՝ զբոլոր քաղաքս զղրղեցին,¹ եւ
 հրկիզուիք եւ բոցք ոմանք² ի յերկնից հե-
 ղեալ³ յառաջագոյն որպէս ասեն առ Փայթո-
 նաւ, զարեւելեան կողմն բոցակիցեաց.⁴ եւ ո-
 մանք յարեւմտեան կողմն.⁵ յերկրէ ի վեր բխեալ
 որպէս յետներ⁶ խառնելեացն ի վեր պատառելով,
 եւ առ երկրաւ բերելով աւրինակաւ ջրոյ.⁷ յո-
 բում⁸ զլարեպաշտիցն սէր. պատուեաց պատա-
 հեալն անդ բաստ.⁹ քանզի շուրջանակի ըմբո-
 նեալ ի հոսմանէն¹⁰ հրոյն վասն զի բերեալ առ
 ուս իւր զծերացեալ ծնաւդն փրկեալ լինէր,¹¹
 քանզի մերձ¹² նոցունց լինելով գետ հրոյն հան-
 դիպեալ լինէր նորա. յայսկոյս եւ յայնկոյս :

Եւ ընդհանուր բանիւ՝ զոր ինչ¹³ ի
 նաւի նաւավարն է եւ ի կառս կառավարն, եւ
 պարու¹⁴ պարապետն, եւ ի քաղաքի քաղաք¹⁵
 արէնն, եւ առ զաւրս զաւրավարն, զայս ինչ
 եւ անձ յաշխարհի է. սակայն ըստ որում չափու-
 աշխատաւոր է¹⁶ իշխելն. եւ բազմաշարժ եւ

¹ V գրղուեցին, եւ հրակիզուի իւնք . . . :

² V շահէ :

³ V որպէս ասեն առ փայթիթոնաւ յառաջագոյն :

⁴ V բոցակիցեաց :

⁵ V կողմն :

⁶ V ի յետներ :

⁷ V եւ օրինակաւ ջրոյ առ երկրաւ բերելով :

⁸ V յորում եւ . . . :

⁹ V բաստ :

¹⁰ V հոսումն հրոյն ի վայր բերեալ, ընդ անոււլ

յուս իւր . . . :

¹¹ V փրկել է նմանէ :

¹² V մերձ լեալ նոցայ ի գետ հրոյն, հերձեալ լինէր
 յայսկոյս եւ յայնկոյս :

¹³ V շահէ :

¹⁴ V ի պարու :

¹⁵ V շահէ քաղաք :

¹⁶ V աշխատանոր եւ . . . :

բազմացնոր, իսկ նորայն եւ անտրտում եւ անաշխատ¹ մեկնեալ յամենայն² տկարութենէ: Քանզի անշարժ սերտեալ զաւրութեամբ՝ զամենայն շարժէ եւ պար ածէ³ ուր եւ կամեցեալ լինի զանազան տեսակաւք եւ բնութիւնք, որպէս⁴ պղերկեայ, եւ արէն քաղաքի անշարժ գոլով ի վարելոցն⁵ նովաւ յանցինսն զամենայն ինչ տնաւրինէ ըստ քաղաքավարութեան, քանզի յայտ է թե հետեւ⁶ նմա՝ ելանեն իշխանք յիշխանութիւն⁷ եւ խորհրդածութիւն եւ⁸ եկեղեցուցիչքն ի ժողովուրդարանքն⁹ որ պատշուճեցուցէ սոցա եւ ոմն ի պահանջարանն ընթանան, զի հաստուցանէ եւ ոմն¹⁰ առ դատաւորսն զի տացէ պատասխանի:¹¹ Արդ լիալ լինին եւ հանդիսաճալութիւնք արինաւորք, եւ կացուրդք տարեկանք, եւ աստուածոցն զոհք, եւ զիւցազանց հաճութիւնք, եւ յիշատակք մահացուցելոցն¹² եւ այլ¹³ իրս այլոց ներգործեալս ըստ միում հրա-

¹ V իսկ նորայն անաշխատ եւ անտրտում եւ մեկնեալ . . . :

² V յամենայն մարմնական . . . :

³ V պարաճածկէ, որ եւ կամեցեալ՝ լինին զանազան տեսակք եւ բնութիւնք:

⁴ V ըստի՝ «պղերկեայ, եւ . . .»

⁵ V ի վարելոցն նովաւ անշարժ գոլով՝ տնօրինէ յանձինսն . . . :

⁶ V հետեւելով նմա՝ ելանեն . . . :

⁷ V յիշխանութիւնսն:

⁸ V ըստի:

⁹ V ի ժողովուրդարանսն, ի սոցանէ պատշաճի ու մեմն ի պահանջարանն ընթանալ:

¹⁰ V ու մեմն . . . դատաւորն:

¹¹ V Այլ լեալ լինի անտի եւ ճաշք օրինաւորք . . . :

¹² V մահացելոց:

¹³ V եւ իրս այլ ներգործեալս ըստ իւրում հրամանի եւ օրինական իշխանութեան ի յոգջ պահողաց զկամս օրինացն:

մանի կամ աւրինական իշխանութեամբ ողջ պահէ զկամս արարողին.¹ Իսկ եւ այլ քաղաքք համանգամայն լի են խնկաւք² եւ համանգամայն աւրհնութիւնք, եւ հեծութիւնք, այնպէս եւ կարծելի է առ մեծի քաղաքիս, ասացից արդեւք, թե եւ աշխարհիս.³ Քանզի աւրէնք մեր մի է նձ, ոչ եւ մի ընդունելով ուղղութիւն եւ ոչ փոփոխումն, այլ վեհագոյն է եւ հաստատուն ի վարչութեան. եւ նորին առաջնորդելով⁴ ներդաշնակապէս, ընդ նմին ամենայն տնաւրինեալ լինի աշխարհ,⁵ երկնի եւ երկրի բաժանելով զբնութեանց ամենայն սերմանեանց եւ տնկոց եւ կենդանեացն ըստ ազգի եւ ըստ տեսակի: Քանզի որթք եւ արմանենիք⁶ եւ թղենիք եւ ձիթենիք, որպէս ասէ քերթողն, պտղովն են պիտանացու. իսկ այլ անպտուղքն⁷ կատարեն, մայրք եւ տաւսախք, սոճիք եւ նոճիք. եւ այլ⁸ են պտղատուք պտղոց քաղցունք, սակայն ոչ ըշտեմարանելոցն.⁹ Իբրու տանձիք եւ նեռնենիք գեղեցկապտուղք:¹⁰ Եւ ի կենդանեաց վայրենիք իսկ եւ ընդանիք, որք ի յաւտի են եւ

¹ Վ ի սմանէ քաղաքք միանգամայն:

² Վ խնկոք եւ այլ ամենայն գոյիւք: Այսպէս կարծելի է եւ . . . :

³ Վ աշխարհի:

⁴ Վ առաջնորդելովն:

⁵ Վ երկնի եւ երկրի, ուր բաժանեալ լինի բնութիւն ամենայն սերմանց, անկոց . . . :

⁶ Վ արմաւենիք, թղենիք . . . :

⁷ Վ անպտուղքն զայլ պէտս կատարեն:

⁸ Վ այլք:

⁹ Վ ըշտեմարանին:

¹⁰ Վ իբրու զտանձիս եւ զնեռննիս գեղեցկապտուղս:

յերկրի եւ ի ծովու ճարակեալ լինի¹ եւ աճեալ
 եւ ապականեալ, անսալով օյ աւրինացն: քան-
 զի ամենայն զեռուն գանիվ² ճարակքեալ, որպէս
 ասէ եւ³ Հերակլիտոս. Այլ մի գոլով բաղմա-
 նուն է ըստ կրիցն ամենայնի անուանելով,⁴ զոր
 մէք նորոգմասունս⁵ անուանեմք: Առջեմք զնա
 Զինա եւ Գիա.⁶ յարանունապէս վարելով ա-
 նուամք,⁷ իբրու թե ասացեալք լինիմք՝ թե
 վասն նորա կեալ լինիմք⁸ ի ժամանակի. քանզի
 եւ նա ժամանակէա⁹ լինի. ասացեալ [լի] Հեա-
 եւ Հետեւելով ի յաւիտենէ ի միւս եւ յաւի-
 տեան*, եւ աստրոպէոս եւ պրանտէոս¹⁰ եւ ե-
 թէրիոս եւ կերաւնիոս եւ իւվիտիոս յիւետիցն¹¹
 որ են անձրեւք, լինին անձրեւայինք եւ ի կե-
 րաւնիցն, որ են ամպահարութի¹² ասի ամպա-
 հարաւղ, եւ յայլոց ասացեալ¹³ որպէս լինի¹⁴
 թարգմանեալ, սակայն եպիկարպիոս¹⁵ ասա-

¹ V լինին:

² V հողով ճարակի:

³ V ըսէ:

⁴ V յամենեցունց անուանեալ:

⁵ V նորոգմունս:

⁶ V Զինա եւ Գիա:

⁷ V անուամքն:

⁸ V լի կեամք:

⁹ V ժամանակ է. լինի ասացեալ ըստ Հետեւման՝
 եւ յաւիտեան, ընդ որով եւ յաւիտենականք:

¹⁰ V պրանտէոս:

¹¹ V իւվիտիոս յիւետիցն:

¹² V ամպահարութիւնք:

¹³ V . . . ասացեալ անուանցս:

¹⁴ V լինի:

¹⁵ V եպիկարպիոս ասացեալ, որ է . . . :

* Յաջորդ քանի մը տող յունական բառերով լի
 կտորը վենետիկ տպագրութեան մէջ դրուած է ի ծա-
 նօթութեան. (տես էջ 627, ծան. 1:)

ցեալ լինի որ է մակապտուղ. վն պտղոցն որ առեալ լինին ի քաղաքացն, եւ գենեթլիոս, վն ծննդոցն, եւ երկիրոս վն Հաստատմանցն, եւ ամաւգինոս¹ վն կցորդութեցն, եւ Հաղորդութեցն ամենեցուն ընդ Հոմասերս, եւ ետերիոս եւ փիլիոս եւ ստորատիոս² եւ տրովպեոս եւ կաթարիոս եւ պաղամնէոս եւ իկեսիոս եւ մելքէոս-որպէս քերթողքն ասեն,³ փրկիչ եւ ազատիչ պատրաստապէս: Եւ զի ամենայն ընդ մի ասացից՝ երկնային իսկ եւ երկրային, ամենայն բնութե՛ եւ բախտի մահանուն գոլով որպէս եւ պատճառ է⁴ ամենեցուն: Ասան որոյ եւ յերկն⁵ Արփիական ոչ անպատշաճ լինի ասացեալ, Ջեւս առաջին, Ջեւս յետին, արգիկերանոսն⁶ Ջեւս թագաւոր, Ջեւս Հիմն երկրի եւ աստղաւոր⁷ երկնի, Ջեւս արեգակն եւ լուսին, Ջեւս իշխան ամենից արգիկերանոս: Քանզի զամենայն թագուցեալ դարձեալ⁸ ի լոյս յոյժ սիրեցեալ խառնէ. ի սրտէ իւրմէ փոյթ նոցունց արարեալ այլ կամ եւ կարիս ոչ այլ ինչ լինի ասացեալ,⁹ բայց ի նմանէ իբրու յանյաղթ պատճառ¹⁰ գոլով ամենայնի, եւ ի մարմին,¹¹ վն զի առանց

¹ V ամաւգինոս:

² V ստորատիոս եւ տրովպեոսք եւ կաթարիոս:

³ V քերթողքն ասէ:

⁴ V եւ է պատճառ:

⁵ V յերգան:

⁶ V շահէ:

⁷ V աստղաւոր:

⁸ V դարձուցանէ ի լոյս՝ յոյժ փոյթ նոցունց արարեալ:

⁹ V այլ կամի ոչ այլ ինչ ասել:

¹⁰ V . . . պատճառէ զգոլն ամենայնի:

¹¹ V եւ զի առանց խափանման . . . :

խափման, ընդ ամենայն թափ անցանէ: եւ պե-
պրումէն¹ վասն զի ըստ ամենայնի աւարտեալ է
եւ զամենայն աւարտէ եւ ոչ ինչ է յէակացս
անաւարտ. Եւ մասն լինի սասցեալ, զի մաս-
նաւորէ զամենայն. եւ նէմէս: որ է² բաշխումն,
զի իւրաքանչիւրում էակաց³ բաշխեալ լինի, եւ
ատրաստիա.⁴ լինի սասցեալ, վասն զի անճո-
ղոպրելի ըստ բնութեան. պատճէ:⁵

Բարիոք եւ երիս⁶ մասունքն իմարմենին⁷
եւ ատր, եւ պատիոնն ի նա լինին հայեցեալ,
քան երիս⁸ մասունքն. ըստ երից ամանակաց
բաժանեալ լինին.⁹ եւ թեւքն ատր, պատիոն,
նին. գործեալն նշանակէ: եւ որ դեռ մանեալն
լինի, զներկայս, եւ որ տակաւին յեղակատն¹⁰ է,
զապառնին: եւ ի մասանցն ատր.¹¹ աւգոսն, ցան-
ցեալն նշանակէ. քանզի անփոփոխելի է որ ինչ
եղևն. իսկ կլաւթաւ, ներկայսս է. որպէս տա-
րածեալ թեւն քերեալ լինի եւ ոլորկեալ¹² այլ,
զաքեսիս: թէ որպէս հասանելի, ելանել յան-

¹ V եւ յիտին, վասն զի զամենայն աւարտէ:

² V շտանի նեմէս, որ է, բարեբը:

³ V վասն զի յիւրաքանչիւրումն յէակացս . . .

⁴ Վենետ օրինակք, «Անդրիաստր»:

⁵ V պատճառ է:

⁶ V երեք:

⁷ V իմարմենէին ի նա լինին հայեցեալ. «ատրի
շտանի «ատր եւ պատիոնն», բարեբը:

⁸ V քանզի երեք:

⁹ V թեւքն որ գործեալ եւ պարապեալ՝ զանցեալն
նշանակէ, եւ որ դեռ մանեալ . . . :

¹⁰ V յաղէկատն:

¹¹ V եւ ի մասանց այտի է ինչ որ եղևն, եւ է որ
լինի, որպէս տարածեալն թեւն . . . («ատրի V շտանի շտր
բարեբը, զոր օր. կլաւթաւ եւն»):

¹² V ըլորկեալ. իսկ որ հանդերձեալ է լինել, թէ
որպէս է հասանել, դժուարին է գիտել. («ատրի շտր
բարեբը»):

նման նիւթոյն դժուարին է գիտել. եւ¹ այսոքիկ ամենայն ոչ այլ ինչ են² բայց յնայ՝ որպէս եւ նահատակն պլատոն ասէ: Իսկ արդ անձ, որպէս նախնի³ է բան, սկիզբն⁴ եւ վախճան. եւ մէջ.⁵ զէակացս ամենիցուն ունելով ուղիղս ճանապարհ կատարէ գնացեայ ըստ բնութեան հետեւելով տեսակաց. Սակս իրաւանցն պակասելոյ՝ յնայ աւրինէն եւ պատուհասիչ գոլով,⁶ որոյ⁷ եւ հանդերձեալն է բարեբաստ լինել եւ երանի վաղվաղակի ի սկզբանէ կցորդեալ լինի:

Յիշատակարան*

Գրեցաւ իմաստացոյց. բանքս առաջնոց գտաւ զոց բնութեան իրաց որ ըստ գովի եւ պարսաւի: Ի: ո: հ: բ. Թուաբերութեան մերաին ազանց (= 1223 Յ. Բ.) ի վանքս խորանաշատ կոչեցեալ. ի նահանգիս աղուանից. ընդ հովանեաւ մաւրս լուսոյ անաճնին ձեռամբ ստեփանոս աղթամարեցւոյ. կրթեալ առ վանական վարդապետիս. Արդ աղաչեմ եւ այլ եւս:

¹ V չառնի:

² V ոչ ումք է գիտելի, բայց միայն Աստուծոյ, որպէս նահատակն . . . :

³ V նախնեաց:

⁴ V սկիզբն է եւ . . . :

⁵ V ունելով զամենայն էակս, ըստ ուղիղ ճանապարհի կատարէ զգնացս նոցա՝ բնութեան հետեւեցուցանելով տեսակաց:

⁶ V Աստուծոյ պատուհասին:

⁷ V նոյնպէս եւ որ հանդերձեալն է բարեբաստիկ լինել, եւ երանելի ի նմանէ ընդունի զչորհս:

* «Յիշատակարան», բառը մենք աւելցուցած ենք:

ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՏՈՒԱԾՈՅ

- § 1. Գործքիս նպատակն, ևս կարեւորութիւնն
անխառն հայերէն բնագիր մ'ունենալուն ի
գործածութիւն:
- § 2. Պայմանք՝ որոցմէ կախուած է համեմատու-
թեան մ'արժեքը:
- § 3. Ստորագութեանց ևս Յաղագս Մեկնութեան
գրոց հայ թարգմանութեան հնութեան ժա-
մանակն ևս ձոյութիւնը:
- § 4. Այս ժառերունն կից մեկնութեանց նկատմամբ
ենթադրութիւններ:
- §§ 5. 6. Ռոյն անոնութիւնը կը ցոյցբնէ որ ժառերն
ևս մեկնութիւնը ի միասին թարգմանուած
են:
- § 7. Թարգմանութեանց ժամանակին նկատմամբ
ներքին արագոյց:
- § 8. Հայ ներագրաց մէջ գտնուած վերնագրու-
թեանց արագոյցը:
- § 9. Դասի Անյաղթի տրուած թարգմանու-
թեանց ևս մեկնութեանց ցանկը:
- § 10. Հին հայ հեղինակաց՝ Ստեփանոսի Սիւնեցոյ
ևս Գրիգորի Մագիստրոսի վկայութիւնը:
- § 11. Ո՛վ էր Դասի Անյաղթ: Վարենթին Ռոզի
կարծիքը:
- § 12. Հին հայերէն «Էակաց գրոց», վկայութիւնը:
- § 13. Առեղծոսած է Ստորագութեանց ևս Յաղագս
Մեկնութեանց գրոց վրայ եղած մեկնու-
թեանց հեղինակը: Զատնք Դասի Անյաղթի
պէտք չէ ընծայել: Այս մեկնութեանց նկա-
րագիրը:
- §§ 14., 15., 16. Մեկնութեանց նկատմամբ հաւա-
նակամութիւնը:
- §§ 17., 18. Մեկնութիւնը որ կից են թարգմանու-
թեան միջեւ Ծ դար կը հասնին հնու-
թեամբ:

- § 19. Թերեւս հնագոյն հայկական թարգմանչաց ոչ-քրիստոնէայ դպրոցի մը գործքն են:
- § 20. Համառօտ կրկնութիւն ցուցմանց: Խնամութիւն «Յաղագս Մեկնութեան», գրոց հին հայերէն բնագրին՝ Բոյեթիոսի գործածածին հետ:
- § 21. Հին հայերէն թարգմանութեանց հաւատարմութեան վրայ:
- § 22. Մատրոգութեանց եւ Յաղագս Մեկնութեան գրոց հայերէն թարգմանութեան Բնագիրը.
ա) Վեներտիկ տպագրութեան բնագրին եւ անոր ձեռագիր աղբերքն:
- § 23. բ) Չեռագիր Աղբերքն: Փարիզի ձեռագիրք:
- § 24. Երոստադեմայ ձեռագիրք:
- § 25. Փարիսի Համալսարանի Մատենադարանին Տիկինեան (Ticinus) ձեռագիրք:
- § 26. Այս ձեռագրին բովանդակած միութեան եւ իւր առանձնաշատկութիւնք:
- § 27. Չեռագրին պատմութիւնը: Թեոփոս Ամբրոզիոս:
- § 28. Թարգմանութիւն «Յաղագս Աշխարհի», եւ «Յաղագս Առաքիւնութեանց», ձայերու: Հայերէն բնագրին թերութիւնք, եւ անոր ձեռագիր աղբերք:
- § 29. «Յաղագս Առաքիւնութեանց», ձային թարգմանութիւնք:
- § 30. Թարգմանութիւն Ներածութեան Պորֆիրի: Անոր վեներտիկեան եւ այլ բնագիրք, եւ անոր հնութիւնք:
- § 31. Ներածութեան վրայ Դաւթի Մեկնութեան թարգմանութիւնք:
- § 32. Այս համեմատութիւնքս ընկրու առեն դիտութեամբ նպատակը:
- § 33. Ենթահայտնութիւն գործքիս պատրաստութեան համար եղած օգնութեանց:

15p.

